

**ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

Yüksek Lisans Tezi

Hayriye GÜÇKİR

**İDEMPOTENT DÖNÜŞÜMLER VE İDEMPOTENT DÖNÜŞÜMLER
TARAFINDAN DOĞURULAN YARIGRUPLAR**

MATEMATİK ANABİLİM DALI

ADANA, 2012

**ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**İDEMPOTENT DÖNÜŞÜMLER VE İDEMPOTENT DÖNÜŞÜMLER
TARAFINDAN DOĞURULAN YARIGRUPLAR**

Hayriye GÜÇKİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MATEMATİK ANABİLİM DALI

Bu tez .../.../2012 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

.....
Doç. Dr. Gonca AYIK
DANIŞMAN

.....
Prof. Dr. Hayrullah AYIK
ÜYE

.....
Doç. Dr. Perihan Dinç ARTUT
ÜYE

Bu Tez Enstitümüz Matematik Anabilim Dalında hazırlanmıştır.
Kod No:

**Prof. Dr. Mehmet Rifat ULUSOY
Enstitü Müdürü**

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

ÖZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İDEMPOTENT DÖNÜŞÜMLER VE İDEMPOTENT DÖNÜŞÜMLER
TARAFINDAN DOĞURULAN YARIGRUPLAR

Hayriye GÜÇKİR

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
MATEMATİK ANABİLİM DALI

Danışman : Doç. Dr. Gonca AYIK
Yıl:2012, Sayfa: 87

Jüri : Prof. Dr. Hayrullah AYIK
: Doç.Dr. Perihan Dinç ARTUT

Sonlu bir $X_n = \{1, 2, \mathbf{K}, n\}$ kümesi üzerinde tanımlanan tüm kısmi dönüşümler yarıgrubu, tüm dönüşümler yarıgrubu ve permütasyon grubunu sırasıyla P_n , T_n ve S_n ile gösterelim. Öncelikle bazı özel elemanlar, doğuray kümesi, Green denklik bağıntıları, P_n , T_n , S_n nin özellikleri ve bu yarıgrupların bazı özel alt yarıgrupları gibi yarıgrup teorideki gerekli kavramları verdik. $ST_n = T_n \setminus S_n$ olsun. Bu tezde P_n , T_n ve ST_n nin bazı özellikleri, özellikle idempotent elemanlar, bu yarıgrupların rank özellikleri ve bu yarıgrupların bazı alt kümeleri ve alt yarıgrupları ile ilgili literatürde olan bilgiler derlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Singüler dönüşümler yarıgrubu, idempotent eleman, idempotent rank

ABSTRACT

MS THESIS

**IDEMPOTENT TRANSFORMATION AND SEMIGROUPS GENERATED
BY IDEMPOTENT TRANSFORMATION**

Hayriye GÜÇKİR

**ÇUKUROVA UNIVERSITY
INSTITUTE OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES
DEPARTMENT OF MATHEMATICS**

Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Gonca AYIK
Year:2012, Pages: 87
Jury : Prof. Dr. Hayrullah AYIK
: Assoc. Prof. Dr. Perihan Dinç ARTUT

Let P_n , T_n and S_n respectively denote the partial transformation semigroup, full transformation semigroup and permutation semigroup defined on a finite set $X_n = \{1, 2, \dots, n\}$. We first give some necessary contents of semigroup theory such as special elements, generating set, Green equivalence relations, properties of P_n , T_n , S_n and some special subsemigroup of these semigroups. Let $ST_n = T_n \setminus S_n$. In this thesis, we make a survey of some properties of P_n , T_n and ST_n , especially idempotent elements, rank properties of these semigroups and some special subsets and subsemigroups of these semigroups.

Keywords: Singular transformation semigroup, idempotent element, idempotent rank

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimin süresince desteğini ve anlayışını eksik etmeyen değerli danışmanım Doç. Dr. Gonca Ayık'a teşekkür ederim. Ayrıca, Çukurova Üniversitesi Matematik Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Hayrullah Ayık'a çalışmalarına olan katkısından dolayı teşekkürlerimi sunarım. Eğitimim süresince beni her zaman destekleyen anneme, babama ve kardeşlerime teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

SAYFA

ÖZ	I
ABSTRACT	II
TEŞEKKÜR	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÇİZELGELER DİZİNİ	VI
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	VIII
1. GİRİŞ	1
2. TEMEL TANIM VE TEOREMLER	5
2.1. Yarıgruplar	5
2.2. Doğuray Kümeleri.....	14
2.3. Dönüşüm Yarıgrupları.....	18
2.4. Green Denklik Bağlılıkları	21
2.5. Dönüşümlerin Orbitleri	26
3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI	29
3.1. T_n ve P_n Yarıgruplarının Doğuray Kümeleri.....	29
3.2. T_n ve P_n Yarıgruplarının Altyarıgrupları.....	41
3.3. Stirling Sayıları.....	48
3.4. Catalan Sayıları	54
3.5. Altyarıgrupların Rank Özellikleri	61
4. İDEMPOTENTLER TARAFINDAN DOĞURULAN DÖNÜŞÜM YARIGRUPLARI	63
4.1. ST_n Yarı grubunda İdempotentlerin İndirgenemez Çarpımı	63
4.2. ST_n Yarı grubunun Rank Özellikleri	73
KAYNAKLAR	85
ÖZGEÇMİŞ	87

ÇİZELGELER DİZİNİ	SAYFA
Çizelge 1.1. İzomorfik Olmayan Grup ve Yanıgrup Sayıları.....	1
Çizelge 2.1. $\mathcal{D}$ sınıfının yumurta kutusu	24
Çizelge 3.1. $S(m, n)$ Stirling Sayıları	50
Çizelge 3.2. C_n Catalan Sayıları.....	56

ŞEKİLLER DİZİNİ

SAYFA

Şekil 2.1. a dönüşümünün orbit grafiği.....	27
Şekil 3.1. Altıgenin 14 farklı şekilde üçgenlere ayrılışı.....	55
Şekil 4.1. Bir $I \subseteq T_4$, alt kümesinin $\Gamma(I)$ grafiği	78
Şekil 4.2. Bir $I \subseteq T_5$, alt kümesinin $\Gamma(I)$ grafiği	79

1. GİRİŞ

Yarıgrup, sadece birleşme özelliğini sağlayan bir ikili işlem tanımlanmış boştan farklı kümelerdir. Yarıgruplar, grup yapısından daha az koşulu sağladığından dolayı aynı eleman sayısına sahip birbirine izomorfik olmayan yarıgrupların sayısının gruplara oranla çok fazla olduğu, yarıgrup yapısının ilk dikkat çeken özelliğidir. Aşağıdaki tabloda derecesi en fazla 8 olan izomorfik olmayan grup ve yarıgrup sayılarını görmekteyiz.

Çizelge 1.1. İzomorfik Olmayan Grup ve Yarıgrup Sayıları

Derece	Grupların Sayısı	Yarıgrupların Sayısı
1	1	1
2	1	4
3	1	18
4	2	126
5	1	1.160
6	2	15.973
7	1	15.973
8	5	1.843.120.128

Örneğin yukarıdaki çizelgedeki derecesi 8 olan yarıgruplar hakkındaki bilgiler Satoh, S., Yama, K. ve Tokizawa, M., tarafından 1994 yılında yapılan çalışmada bulunan bilgilerden alınmıştır. Bu çalışmada 1,843,120,128 adet birbirine izomorfik olmayan derecesi 8 olan yarıgrupun mevcut olduğu bu yarıgrupların da 221,805 tanesinin değişmeli yarıgrup olduğu bulunmuştur.

X boştan farklı herhangi bir küme olmak üzere X kümesinden X kümesine tanımlı tüm dönüşümlerin kümesini T_X ile gösterelim. T_X kümesi bileşke işlemi ile bir yarıgrup olup bu yarıgruba tüm dönüşümler yarıgrubu denir. T_X yarıgrupunun bir alt yarıgrupuna dönüşüm yarıgrubu diyeceğiz.

Yarıgruplarda da grup teorideki Cayley teoreminin benzer ifadesi vardır. Her sonlu yarıgrup sonlu bir dönüşüm yarı grubuna gömülebileceğinden dönüşüm yarı grupları yarı grup teorisinde önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple T_X in yapısını ve elamanlarının özelliklerini bulmak ve T_X in doğuray kümesini bulmak konusunda uzun zamandır çalışılmaktadır. Bu çalışmalara örnek olarak Araujo, Branco, Fernandes, Gomes, Ruskuc (2001), Ayık, Ayık, Howie (2005), Ayık, Ayık, Howie, Ünlü (2005), Ayık, Ruskuc (1999), Fernanedes (2002), Ganyushkin, Mazorchuk (2008), Gomes, Howie, (1987), Gomes, Howie (1992), Higgins, Howie, Ruskuc (1998), Howie (1966) ,Howie (1995), Howie, McFadden (1990), Howie (1971), Howie (1978), Howie, Ruskuc (1994) ,Kearnes, Szendrei, Wood (2001), Lipscomb, (1996), Ruskuc (1998) makalelerini verebiliriz.

X boştan farklı herhangi bir küme olsun. Eğer $\forall x \in \text{dom } a$ için $|xa|=1$ oluyorsa a ya X üzerinde bir *kısmi dönüşüm (fonksiyon)* denir. X üzerindeki tüm kısmi dönüşümlerin kümesi P_X ile gösterilir. X kümesi sonlu $X_n = \{1, 2, \mathbf{K}, n\}$ kümesi olarak alınırsa tanımlanan tüm dönüşümler ile tüm kısmi dönüşümlerin yarı grupları sırasıyla T_n ve P_n ile gösterilsin. Klasik sonlu dönüşümler yarı grubu hakkındaki terminolojiyi bir arada bulacağımız kaynaklara örnek olarak Ganyushkin, Mazorchuk (2008), Howie (1966), Howie (1995), Higgins (1992) kaynak ve çalışmalarını verebiliriz. T_n ve P_n yarı gruplarının ve bunların bazı alt yarı gruplarının doğuray kümeleri ve rank özellikleri son yıllarda ağırlıklı olarak çalışılan konular arasındadır. T_n in alt yarı grupları olan sıra koruyan ve sıra azaltan dönüşüm yarı grupları sırasıyla O_n ve D_n ile gösterilsin. Bu tezde bu yarı grupların idempotent elemanlarının Green denklik bağıntıları ve orbitleri incelenmiştir. Ayrıca, tüm dönüşümler yarı grubunun idempotent elemanları tarafından doğurulan alt yarı gruplar ile idempotent ranklar hakkındaki çalışmalar derlenmiştir.

$T_n - S_n$ kümesinin elemanları singüler dönüşüm olarak adlandırılıp tüm singüler dönüşümlerin kümesini ST_n ile gösterelim. Dönüşüm yarı gruplarının doğurayları ile ilgili ilk çalışmalardan biri, yarı grup teorisine yön verenlerden biri

olan J.M. Howie nin, singüler dönüşümler yarıgrubunun idempotentler tarafından doğurulduğunu gösteren 1966 yılında yayımlanan çalışması olmuştur.

Stirling ve Catalan sayıları T_n ve P_n nin bazı alt yarıgruplarının eleman sayıları ve bazı alt yarıgrupların belli tipteki elemanların sayıları belirlendiği çalışmalarda karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple Stirling ve Catalan sayıları tanımlanmıştır. Stirling ve Catalan sayılarına rank hesaplamalarında karşılaşılmakta olup ilgili çalışmalar ve sonuçlar üçüncü bölümde derlenmiştir.

Öncelikle $E(ST_n)$ ile singüler dönüşümler kümesindeki tüm idempotentlerin kümesini gösterelim. Singüler dönüşümler kümesindeki tüm idempotentlerin sayısı

$$|E(ST_n)| = \sum_{r=1}^{n-1} \binom{n}{r} r^{n-r}$$

dir. S_n nin birim dönüşümü idempotent olup bu sayılara eklenerek, T_n deki tüm idempotentlerin sayısı bulunur. Bu sayı aşağıdaki gibi ifade edilmiştir.

$$|E(T_n)| = \left(\sum_{r=1}^{n-1} \binom{n}{r} r^{n-r} \right) + 1 = \sum_{r=1}^{n-1} \binom{n}{r} r^{n-r}$$

dir.

Bu tezde singüler dönüşümler yarıgrubu $ST_n = T_n - S_n$ için doğuray kümesi oluşturan çalışmalar araştırılıp derlenmiştir. Hatırlanacak olursa $a \in ST_n$ ise $|ima| \leq n-1$ dir. $K_{n,r}^*$ kümesini

$$K_{n,r}^* = \{a \in T_n : |ima| = r\}$$

olarak tanımlayalım. Bu durumda dikkat edilecek olursa

$$K_{n,n}^* = S_n \text{ ve } \bigcup_{r=1}^{n-1} K_{n,r}^* = ST_n$$

dir. J.M. Howie nin (1966) daki çalışmasında, eğer bir $X \subseteq ST_n$ için $K_{n,n-1}^* \subseteq \langle X \rangle$ ise $ST_n = \langle X \rangle$ olduğu gösterilmiştir. Yine ayrıca J.M. Howie nin 1966 daki çalışmasında $n \geq 2$ olmak üzere her $a \in D_{n-1}$ elemanı defecti 1 olan idempotentlerin çarpımı olarak yazılabileceği gösterilmiştir.

I defecti 1 olan idempotentlerden oluşan bir küme olsun. Köşe kümesi X_n olan ve kenar (ok) listesi $\forall \binom{i}{j} \in I$ için (j, i) oklarından oluşan grafiği $\Gamma(I)$ ile gösterelim. I kümesinin, ST_n in bir doğuray kümesi olması için gerek ve yeter koşulun $\Gamma(I)$ nin tam ve sıkı bağlantılı olması gerektiği J. M. Howie tarafından 1978 de yapılan çalışmada gösterilmiştir.

S bir yarıgrup olsun. Bu yarı grubun idempotent rankı

$$idrank(S) = \min\{|A| : A \subseteq E(S) \text{ ve } \langle A \rangle = S\}$$

olarak tanımlanır. J.M. Howie, (1978) daki çalışmasında singüler dönüşümler yarı grubunun idempotent rankının $\frac{n(n-1)}{2}$ ve (1987) de de Gomes ile birlikte yaptığı çalışmada singüler dönüşümler yarı grubunun rankının idempotent rankına eşit olduğunu göstermiştir.

2. TEMEL TANIMLAR VE TEOREMLER

Bu bölümde, yarıgrup teorisinde yer alan ileride kullanacağımız bazı temel tanım ve teoremleri vereceğiz. Yarıgruplar hakkındaki genel terminoloji için Howie (1995), klasik sonlu dönüşümler yarıgrubu hakkındaki terminoloji için Ganyushkin, Mazorchuk (2008), Higgins (1992) kaynakları kullanılmıştır.

2.1. Yarıgruplar

Tanım 2.1.1: S boş olmayan bir küme olsun.

$$m : S \times S \rightarrow S$$

tanımlı fonksiyonuna S üzerinde bir ikili işlem ve (S, m) ikilisine bir *grupoid* denir. Her $s, t \in S$ için $(s, t)m$ yerine $s \cdot t$ veya st ve (S, m) yerine $(S, \cdot)$ yazılır.

Tanım 2.1.2: $(S, \cdot)$ bir grupoid olsun. Eğer, her $s, t, u \in S$ için

$$(s \cdot t) \cdot u = s \cdot (t \cdot u)$$

“ $\cdot$ ” işlemi birleşmeli ise (S, m) ikilisine bir *yarıgrup* denir.

Eğer bir tek yarıgruptan bahsediliyorsa veya S üzerinde ikili işlem belli ise $(S, \cdot)$ yerine kısaca S olarak alınır.

$\mathbf{N, Z, Q, R, C}$ ve $\mathbf{Z}_n$ sayı kümeleri hem toplama hem çarpma ile birer yarıgruptur.

Tanım 2.1.3: S bir yarıgrup olsun.

- i. Her $s, t \in S$ için $st = ts$ oluyorsa S yarıgrubuna bir *değişmeli yarıgrup*,
- ii. Her $a, s, t \in S$ için $as = at$ iken $s = t$ oluyorsa S ye *sol sadeleşmeli yarıgrup*

- iii. Her elemanı idempotent olan bir yarıgruba *band*
- iv. Değişmeli bantlara *yarılatis* denir.

Tanım 2.1.4: S bir yarıgrup olsun. Eğer $\forall s \in S$ için $z \cdot s = s$ olacak şekildeki $z \in S$ elemanı varsa $z \in S$ elemanına bir *sol sıfır eleman*, $s \cdot z = z$ olacak şekildeki $z \in S$ elemanı varsa $z \in S$ elemanına bir *sağ sıfır eleman* denir. $z \in S$ elemanı hem sağ sıfır eleman hem de sol sıfır eleman ise z ye *sıfır eleman* denir.

Önerme 2.1.5: Bir S yarı grubunun sıfır elemanı varsa tektir.

İspat: 0 ve $0'$, bir S yarı grubunun iki sıfır elemanı olsun.

$$\begin{aligned} 0 &= 00', (0, \text{ sıfır eleman olduğundan}) \\ &= 0', (0', \text{ sıfır eleman olduğundan}) \end{aligned}$$

olur. ■

Tanım 2.1.6: S bir yarıgrup olsun. Her $s \in S$ için $es = s$ oluyorsa $e \in S$ ye S nin bir *sol birim elemanı*, $se = s$ oluyorsa $e \in S$ ye S nin bir *sağ birim elemanı* denir. Hem sol hem de sağ birim olan elemana *birim eleman* denir.

Önerme 2.1.7: Bir S yarı grubunun birim elemanı mevcut ise tektir.

İspat: $e, f \in S$, S yarı grubunun iki birim elemanı olsun. e birim eleman olduğundan $e \cdot f = f$ ve f birim eleman olduğundan $f \cdot e = e$ olup

$$f = ef = fe = e$$

olacağından $e = f$ yani birim eleman tektir. ■

Tanım 2.1.8: S bir yarıgrup olsun. Eğer S bir birim elemana sahip ise S ye bir *monoid* denir.

S bir yarıgrup olsun. Eğer S de birim eleman mevcut ise birim eleman 1 ile sıfır eleman mevcut ise 0 ile gösterilir. Eğer

$$S^1 = \begin{cases} S, & 1 \in S \\ S \cup 1, & 1 \notin S \end{cases}$$

olarak tanımlanan S^1 üzerinde ikili işlem $\forall s, t \in S^1$ için

$$st = \begin{cases} st, & s, t \neq 1 \\ t, & s = 1 \\ s, & t = 1 \\ 1, & s = t = 1 \end{cases}$$

şeklinde tanımlanır ise S^1 bir monoid olup buna *gerekli ise S ye birim eleman eklenerek elde edilen monoid* denir. S^0 benzer şekilde tanımlanır ve *gerekli ise S ye sıfır eleman eklenerek elde edilen yarıgrup* denir.

Tanım 2.1.9: S bir yarıgrup ve $a \in S$ olsun. Eğer, $a^2 = a$ ise a elemanına S nin bir *idempotent elemanı* denir. Eğer S sıfırlı bir yarıgrup ve $a \in S$ için $a^k = 0$ pozitif k tamsayısı varsa a elemanına S nin bir *nilpotent elemanı* denir.

Bir S yarıgrupunun tüm idempotent elemanlarının kümesini $E(S)$ ile ve bir sıfırlı S yarıgrupunun tüm nilpotent elemanlarının kümesini $N(S)$ ile gösterelim.

$e^2 = e$ olmak üzere tek elemanlı $S = \{e\}$ yarıgrupuna *trivial (aşikar) yarıgrup* denir.

Tanım 2.1.10: S bir yarıgrup olsun. Eğer $\forall a \in S$ için $aS=S$ ve $Sa=S$ oluyor ise S ye bir *grup* denir. Diğer bir deyişle, S bir yarıgrup ve $e \in S$ iken $\forall a \in S$ için $ea=a=ae$ ve $ba=e=ab$ olacak şekilde bir $b \in S$ var ise S ye bir *grup* denir.

Tanım 2.1.11: S bir yarıgrup ve $f \neq T \subseteq S$ olsun.

- i. $T^2 \subseteq T$ ise T ye S nin bir *alt yarıgrubu*,
- ii. $ST \subseteq T$ ise T ye S nin bir *sol ideali*,
- iii. $TS \subseteq T$ ise T ye S nin bir *sağ ideali*,
- iv. $ST \subseteq T$ ve $TS \subseteq T$ ise T ye S nin bir *ideali*

denir.

S bir yarıgrup ve $f \neq T \subseteq S$, T de S nin alt yarıgrubu ise $T \leq S$ ile T de S nin ideali ise $T < S$ ile gösterilir.

Tanım 2.1.12: S, T iki yarıgrup ve herhangi bir $f : S \rightarrow T$ dönüşümü her $x, y \in S$ için

$$f(xy) = f(x)f(y)$$

oluyorsa f dönüşümüne (yarıgrup) *homomorfizm* denir.

Tanım 2.1.13: S, T iki yarıgrup ve herhangi bir $f : S \rightarrow T$ dönüşüm olsun.

- i. f örten bir homomorfizm ise f ye *epimorfizm*,
- ii. f birebir bir homomorfizm ise f ye *monomorfizm*,
- iii. f birebir ve örten bir homomorfizm ise f ye *izomorfizm*,

denir

. S ve T yarıgrupları arasında bir izomorfizm var ise S ile T ye izomorfik yarıgruplar denir ve $S \cong T$ ile gösterilir. Ayrıca $f : S \rightarrow S$ dönüşümü bir homomorfizm ise f ye *endomorfizm*, f izomorfizm ise f ye *otomorfizm* denir.

Tanım 2.1.14: $X \neq \emptyset$ bir küme olsun. $X \times X$ kartezyen çarpımının her alt kümesine bir *bağıntı* denir. Eğer a , X üzerinde bir bağıntı ise

$$a^{-1} = \{(x, y) \in X \times X : (y, x) \in a\}$$

bağıntısına a nin *ters bağıntısı* denir. X üzerindeki tüm bağıntıların kümesi B_X ile gösterilir.

Tanım 2.1.15: a , X üzerinde bir bağıntı olsun.

- i. Her $x \in X$ için $(x, x) \in a$ ise a ya *yansımali*,
- ii. Her $x, y \in X$ için $(x, y) \in a \Rightarrow (y, x) \in a$ ise a ya *simetrik*,
- iii. Her $x, y \in X$ için $(x, y), (y, x) \in a \Rightarrow x = y$ ise a ya *anti simetrik*,
- iv. Her $x, y, z \in X$ için $(x, y), (y, z) \in a \Rightarrow (x, z) \in a$ ise a ya *geçişmeli*

bağıntı denir. Eğer a bağıntısı yansıyan, simetrik ve geçişmeli bir bağıntı ise a ya *denklik bağıntısı*, eğer a bağıntısı yansıyan, anti simetrik ve geçişmeli bir bağıntı ise a ya (kısmi) *sıralama bağıntısı* denir.

B_X üzerinde bir “ $\circ$ ” ikili işlemi her $a, b \in B_X$ için

$$a \circ b = \{(x, y) : \exists z \in X \text{ için } (x, z) \in a \text{ ve } (z, y) \in b\}$$

şeklinde tanımlansın. Tanımlanan bu ikili işlem ile $(B_X, \circ)$ bir yarıgrup olup buna X üzerinde *tüm bağıntılar yarı grubu* denir.

Tanım 2.1.16: $a \in B_X$ alalım.

$$\text{dom } a = \{x \in X : \exists y \in X \text{ için } (x, y) \in a\}$$

$$\text{ima } a = \{x \in X : \exists y \in X \text{ için } (y, x) \in a\}$$

şeklinde tanımlanan X kümesinin altkümelerine sırasıyla a nın tanım kümesi ve görüntü (imaj)kümesi denir.

Ayrıca, $\forall x \in X$ ve $\forall f \neq Y \subseteq X$ için

$$xa = \{y \in X : (x, y) \in a\}$$

ve

$$y = \bigcup_{x \in Y} xa$$

olarak tanımlanır. Sonuç olarak $x \in \text{doma}$ olması için gerek ve yeter şart $xa \neq f$ olmasıdır.

Eğer a bir denklik bağıntısı ise X kümesini ayırık alt kümelere parçalaması en önemli özelliklerinden biridir. Bu durumda $x \in X$ için

$$a_x = \{y \in X : (x, y) \in a\}$$

kümesine x in *denklik sınıfı* denir. Dikkat edilecek olursa a_x ve xa aynı kümelerdir. Bazen bu kümeler x/a olarak da gösterilir. Tüm denklik sınıflarının kümesi X/a ile gösterilip $X/a = \{a_x : x \in X\}$ olarak tanımlanır.

a^{-1} ters bağıntısı ve $1_x = \{(x, x) : x \in X\}$ kümesi X üzerinde birer denklik bağıntısıdır. Ayrıca $\{a_i : i \in I\}$, X üzerindeki denklik bağıntılarının bir kümesi ise

$\bigcap_{i \in I} a_i$ kümesi de X üzerinde bir denklik bağıntısıdır.

Tanım 2.1.17: S bir yarıgrup ve R de S üzerinde bir bağıntı olsun.

- i. Eğer $\forall a \in S$ ve $(s, t) \in R$ için $(as, at) \in R$ ise R ye *sol uyumlu*,
- ii. Eğer $\forall a \in S$ ve $(s, t) \in R$ için $(sa, ta) \in R$ ise R ye *sağ uyumlu*

denir. Ayrıca, her $(u, v), (s, t) \in R$ için $(us, vt) \in R$ oluyor ise R ye *uyumlu bağıntı* denir.

Tanım 2.1.18: S bir yarıgrup ve R de S üzerinde bir denklik bağıntısı olsun. Eğer R sol uyumlu ise R ye *sol kongrüans*, R sağ uyumlu ise R *sağ kongrüans* denir. Ayrıca, R uyumlu ise R ye *kongrüans* denir.

Önerme 2.1.19: S bir yarıgrup ve r , S üzerinde bir bağıntı olsun. r nin bir kongrüans olması için gerek ve yeter koşul r nin hem sol hem de sağ kongrüans olmasıdır.

İspat: $(\Rightarrow)$: r bir kongrüans olsun. Eğer $(s, t) \in r$ ve $a \in S$ ise yansımaliğtan $(a, a) \in r$ ve uyumluluktan $(as, at) \in r$ ve $(sa, ta) \in r$ olur. Böylece r hem sol hem de sağ uyumlu olur.

$(\Leftarrow)$: r hem sol hem de sağ kongrüans olsun. $(s, t), (s', t') \in r$ alalım. O zaman sağ uyumluluktan $(ss', ts') \in r$ ve sol uyumluluktan $(ts', tt') \in r$ olur. Böylece geçişmelilikten $(ss', tt') \in r$ dır. Yani r bir kongrüanstır. ■

Tanım 2.1.20: S bir yarıgrup ve R , S üzerinde herhangi bir bağıntı olsun. O halde $R \subseteq S \times S$ olup S üzerinde R yi içeren en az bir kongrüans vardır. S üzerinde R yi içeren tüm kongrüansların arakesiti de R yi içeren bir kongrüans olup bu kongrüansa R tarafından *doğurulan kongrüans* denir ve $R^\#$ ile gösterilir.

$$R^\# = \mathbf{I} \{ r : R \subseteq r \text{ ve } r, S \text{ üzerinde bir kongrüans} \}$$

tanımdan kolayca görülüyor ki $R^\#$, R yi içeren en küçük kongrüanstır.

Önerme 2.1.21: S bir yarıgrup ve R , S üzerinde herhangi bir bağıntı olmak üzere

$$R^c = \{(xay, xby) : x, y \in S^1, (a, b) \in R\}$$

şeklinde tanımlanan R^c kümesi, R yi içeren en küçük sol ve sağ uyumlu bağıntıdır.

İspat: R^c nin, R yi içerdiği açıktır. R^c nin sol uyumlu olduğunu göstermek için $(u, v) \in R^c$ ve $w \in S$ alalım. O zaman bazı $x, y \in S^1$ ve $(a, b) \in R$ için $u = xay$ ve $v = xby$ olur. Böylece $wu = (wx)ay$ ve $wv = (wx)by$ dir ve dolayısıyla $(wu, wv) \in R^c$ elde edilir. Yani R^c sol uyumludur. Sağ uyumluluk da benzer şekilde gösterilir. Şimdi R^c nin en küçük olduğunu gösterelim. S , R yi içeren sol ve sağ uyumlu bir başka bağıntı olsun. O zaman tüm $x, y \in S^1$ ve tüm $(a, b) \in R$ için $(xay, xby) \in S$ olur. Dolayısıyla $R^c \subseteq S$ dir. ■

Önerme 2.1.22 S yarıgrubu üzerindeki her R bağıntısı için $R^\# = (R^c)^e$ dir.

İspat: Yukarıdaki Önerme den $(R^c)^e$ nin R^c yi ve elbette R yi içeren bir denklik bağıntısı olduğu açıktır. $(R^c)^e$ nin bir kongrüans olduğunu göstermek için hem sol hem de sağ uyumlu olduğunu göstermeliyiz. $(s, t) \in (R^c)^e$ ve $a \in S$ olsun. O zaman $S = R^c \cup (R^c)^{-1} \cup 1_S^c$ olmak üzere bazı $n \in \mathbb{N}$ için $(s, t) \in S^n$ olur. $1_S^c = 1_S$ olduğundan

$$S = R^c \cup (R^{-1})^c \cup 1_S^c = (R \cup R^{-1} \cup 1_S)^c$$

elde edilir. Böylece hem S hem de S^n sol ve sağ uyumludur. $(as, at) \in S^n \subseteq (R^c)^e$ ve $(sa, ta) \in S^n \subseteq (R^c)^e$ dir ve dolayısıyla $(R^c)^e$, S yarıgrubu üzerinde R yi içeren bir kongrüanstır.

$(R^c)^e$ nin S yarıgrubu üzerinde R yi içeren en küçük kongrüans olduğunu göstermek için S yarıgrubu üzerinde R yi içeren başka bir κ kongrüansını ele alalım. $\kappa^c = \kappa$ olduğundan $R^c \subseteq \kappa^c = \kappa$ olur. Yani κ , R^c yi içeren bir denklik bağıntısıdır ve $(R^c)^e \subseteq \kappa$ dır. ■

Tanım 2.1.23: S bir yarıgrup ve r , S üzerinde bir kongrüans olsun. S nin r ile bölümünden elde edilen S/r bölüm kümesi, $\forall x, y \in S/r$ için

$$(xr)(yr) = (xy)r$$

şeklinde tanımlanan çarpma işlemi ile bir yarıgrup olup bu yarıgruba S nin r ile elde edilen *bölüm yarıgrubu* denir.

Tanım 2.1.24: S bir yarıgrup ve r , S üzerinde bir kongrüans olsun.

$$r^* : S \rightarrow S/r$$

$$a \mathbf{a} ar$$

şeklinde tanımlanan r^* , örten bir homomorfizm olup bu homomorfizme *doğal homomorfizm* denir.

Teorem 2.1.25: S, T iki yarıgrup ve $f: S \rightarrow T$ bir homomorfizm olsun. Bu durumda

$$\ker f = f \circ f^{-1} = \{(a, b) \in S \times S : af = bf\}$$

S üzerinde bir kongrüanstır.

İspat: $\ker f$, S üzerinde bir denklik bağıntısı olup $\forall (a,b),(c,d) \in \ker \phi$ için $a\phi = b\phi$ ve $c\phi = d\phi$ olduğundan $(a\phi)(c\phi) = (b\phi)(d\phi)$ olur. f bir homomorfizm olduğundan $(ac)\phi = (bd)\phi$ olup $(ac,bd) \in \ker \phi$ dir. Yani $\ker \phi$ bir kongrüanstır. ■

Tanım 2.1.26: S bir yarıgrup ve R de S üzerinde bir bağıntı olsun. Eğer $c, d \in S$ için $c = sat$ ve $d = sbt$ olacak şekilde $s, t \in S^1$ ve $(a,b) \in R \cup R^{-1}$ mevcut ise c ile d bir basit R -bağlantılıdır veya c, d den bir R bağıntısı kullanılarak elde edilmiştir denir ve $c \xrightarrow{R} d$ ile gösterilir. $c \xrightarrow{R} d$ ise $d \xrightarrow{R} c$ olduğu açıktır ve $(c,d) \in R^c \cup (R^c)^{-1}$ dir.

Ayrıca, S bir yarıgrup ve R de S üzerinde bir bağıntı olsun. Eğer $(a,b) \in S$ için $a = b$ veya $c_i = s_i a_i t_i$, $c_{i+1} = s_{i+1} b_i t_{i+1}$ ile $(a_i, b_i) \in R \cup R^{-1}$ olmak üzere $c_i \xrightarrow{R} c_{i+1}$ bir basit R -bağlantılı olacak şekilde

$$a = c_1 \rightarrow c_2 \rightarrow \dots \rightarrow c_{n-1} \rightarrow c_n = b$$

S nin elemanlarının sonlu bir dizisi var ise a ile b R nin bir sonucudur veya a ile b R -bağlantılıdır denir, $a \xrightarrow[*]{R} b$ ile gösterilir.

2.2. Doğuray Kümeleri

Tanım 2.2.1: S bir yarıgrup ve X de S nin boş olmayan bir alt kümesi olsun. S nin X kümesini içeren tüm altarıgruplarının arakesiti de X kümesini içeren bir altarıgrup olup bu altarıgruba S nin X tarafından doğurulan alt yarıgrup denir ve $\langle X \rangle$ ile gösterilir.

M bir monoid (grup) ve $f \neq X \subseteq M$ olsun. X i içeren S nin en küçük monoidine (altgrubuna) X tarafından doğurulan alt monoid (alt grup) denir.

Notasyonda karışıklığı önlemek için X tarafından doğurulan alt yarıgrup $sg < X >$; X tarafından doğurulan alt monoid $mg < X >$ ve X tarafından doğurulan alt grup $gg < X >$ ile gösterilir.

Önerme 2.2.2: S bir yarıgrup ve X ile Y , S nin boş olmayan iki alt kümesi olsun. Eğer $X \subseteq Y$ ise $\langle X \rangle \subseteq \langle Y \rangle$ dir.

İspat: $\langle X \rangle = T$ ve $\langle Y \rangle = U$ olsun. $X \subseteq T$ ve $X \subseteq Y \subseteq U$ olduğundan $X \subseteq U \cap T$ olur. $U \cap T$ de S nin bir alt yarıgrubu olup X i içerir. $U \cap T \subseteq T$ ve T de X i içeren en küçük alt yarıgrup olduğundan $U \cap T = T$ olur ve dolayısıyla $T \subseteq U$ olur. ■

Önerme 2.2.3: S bir yarıgrup ve $f \neq X \subseteq S$ olsun. O halde, X üzerindeki tüm sonlu çarpımların kümesi, bir diğer deyişle

$$\{x_1 x_2 \dots x_n : n \in \mathbb{Z}^+ \text{ ve } x_1, x_2, \dots, x_n \in X\}$$

kümesi X in doğurduğu alt yarıgruba eşit olur.

İspat: $T = \{x_1 x_2 \dots x_n : n \in \mathbb{Z}^+ \text{ ve } x_1, x_2, \dots, x_n \in X\}$ olsun. $\forall n \in \mathbb{Z}^+$ için $x_1, x_2, \dots, x_n \in X \subseteq \langle X \rangle$ olduğundan $x_1 x_2 \dots x_n \in \langle X \rangle$ yani $T \subseteq \langle X \rangle$ olur.

Ayrıca, $X \subseteq T$ ($n = 1$) ve $\forall x_1, x_2, \dots, x_m, y_1, \dots, y_n \in X$ için

$$u = x_1 x_2 \dots x_m y_1 \dots y_n$$

de X üzerinde sonlu bir çarpım olup $u \in T$ dir. Böylece, T de X i içeren bir alt yarıgrup olup $X \subseteq T$ ve tanım gereği $\langle X \rangle = T$ olur. ■

Özel olarak, sonlu bir yarıgrup aynı zamanda kendisi için bir sonlu doğuray kümesi olup sonlu doğuraylıdır.

Tanım 2.2.4: S bir yarıgrup ve $S = \langle X \rangle$ olsun. Eğer $X = \{x\}$ şeklinde tek elemanlı bir küme ise S ye *monojenik (tek doğuraylı) yarıgrup* denir ve $S = \langle x \rangle$ şeklinde de yazılabilir.

Tanım 2.2.5: S bir yarıgrup ve $f \neq X \subseteq S$ olsun. Eğer $\langle X \rangle = S$ ise X e S nin bir *doğuray* denir. Eğer bir sonlu $f \neq X$ alt kümesi için $S = \langle X \rangle$ ise S ye *sonlu doğuraylı bir yarıgrup* denir.

S sonlu doğuraylı bir yarıgrup olsun. O zaman,

$$\min\{|X| : X \subseteq S, |X| < \infty, \langle X \rangle = S\}$$

pozitif tamsayısına S nin *yarıgrup rankı* denir; $rank(S)$ veya $s\text{-rank}(S)$ ile gösterilir.

Tanım 2.2.6: S bir yarıgrup ve A da S nin boş olmayan bir alt kümesi olsun. Eğer S nin her doğurayı A yı içeriyor ise A ya S nin *indirgenemez elemanlarının bir kümesi* denir.

Tanım 2.2.7: S bir yarıgrup ve $a \in S$ olsun. Eğer her $s, t \in S$ için $st = a$ olduğunda $s = a$ veya $t = a$ olmak zorunda ise $a \in S$ ye S nin *bir asal elemanı* denir.

Önerme 2.2.8: S bir yarıgrup olsun. $A = (S \setminus S^2) \cup \{a \in S : a \text{ asal}\}$ olarak tanımlanan A kümesi indirgenemez elemanlardan oluşur.

İspat: Asal ve indirgenemez eleman tanımlarından açıktır. ■

Not: a hem asal hem idempotent olabilir. Bu durumda $a \notin S \setminus S^2$ dir.

Önerme 2.2.9: S sonlu doğuraylı bir yarıgrup olsun. S nin (varsa) asal elemanları ve $S \setminus S^2$ kümesinin elemanları indirgenemezdir.

İspat: S sonlu doğuraylı bir yarıgrup ve $X \neq f$ de S nin herhangi bir doğurayı olsun. Eğer $S \setminus S^2 \neq f$ ise bir $s \in S \setminus S^2$ alalım. $S = \langle X \rangle$ olduğundan $s = x_1 x_2 \dots x_n$ olacak şekilde $x_1, x_2, \dots, x_n \in X$ vardır.

$n \geq 2$ olursa $s = x_1(x_2 x_3 \dots x_n)$ olur ki bu $S \setminus S^2$ olması ile çelişir ve $s \in X$ olur. Böylece, $S \setminus S^2 \subset X$ olur. Dolayısıyla, $S \setminus S^2$ nin elemanları indirgenemezdir.

Şimdi $s \in S$ asal elemanını olsun. $S = \langle X \rangle$ olduğundan $s = x_1 x_2 \dots x_n$ olacak şekilde $x_1, x_2, \dots, x_n \in X$ vardır. $n = 1$ ise $s = x_1 \in X$ olur. $n \geq 2$ ise $s = x_1(x_2 x_3 \dots x_n)$ şeklinde düşünülürse s asal olduğundan $s = x_1$ ise $s \in X$ olur. $s = x_2 \dots x_n$ olması durumunda $n = 2$ ise $s = x_2 \in X$ olur. Eğer, $s = x_2(x_3 \dots x_n)$ olup benzer şekilde devam edildiğinde $n < \infty$ olduğundan en az bir $1 \leq i \leq n$ için $s = x_i$ olmak zorundadır. O halde, $s \in X$ olur. Böylece, asal elemanlar da indirgenemezdir. ■

Önerme 2.2.10: S sonlu doğuraylı bir yarıgrup ve $T \subseteq S$ olsun. Eğer $S \setminus T$, S nin bir ideali ise S nin her doğurayı T nin bir doğurayını içerir. Bir başka deyişle, X S nin bir doğurayı ise $T \cap X$ de T nin bir doğurayı olur ve T de sonlu doğuraylı olur.

Tanım 2.2.11: S bir yarıgrup ve X de S nin bir sonlu doğurayı olsun. Eğer, $|X| = \text{rank}(S)$ ise X e bir *minimal doğuray kümesi* denir. Eğer X sadece indirgenemez elemanlardan oluşan bir doğuray kümesi ise X e *minimum doğuray kümesi* denir.

Tanım 2.2.12: S bir yarıgrup ve $T \leq S$ olsun. Eğer, $|S \setminus T| < \infty$ ise T ye S nin *sonlu indeksli altgrubu* veya S ye T nin bir *küçük genişlemesi* denir.

Önerme 2.2.13: S bir yarıgrup, $T \subseteq S$ ve $S \setminus T < S$ olsun. Eğer $S = \langle X \rangle$ ise $T = \langle T \cap X \rangle$ olur.

İspat: $S = \langle X \rangle$ ve $Y = T \cap X$ olsun. Herhangi bir $t \in T$ için $t \in S = \langle X \rangle$ olduğundan $t = x_1 x_2 \dots x_{i-1} x_i x_{i+1} \dots x_n$ olacak şekilde $x_1, x_2, \dots, x_{i-1}, x_i, x_{i+1}, \dots, x_n \in X$ vardır. Eğer herhangi bir $1 \leq i \leq n$ için $x_i \in S \setminus T$ olsaydı $S \setminus T < S$ olduğundan $t = x_1 x_2 \dots x_{i-1} x_i x_{i+1} \dots x_n$ olurdu ki bu da $t \in T$ ile çelişir. O halde, tüm $x_1, x_2, \dots, x_n \in T$ olur ve dolayısıyla $x_1, x_2, \dots, x_n \in Y = T \cap X$ olur. Böylece, $t \in Y$ yani $\langle Y \rangle = T$ olur. ■

2.3. Dönüşüm Yarıgrupları

Bu bölümde tüm dönüşümler yarıgrubu ve tüm kısmi dönüşümler yarıgrubu, yarıgrupun elamanları, doğuray kümeleri ve rank özellikleri incelenecektir. $X \neq f$ bir küme olmak üzere X üzerindeki tüm bağıntıların kümesi daha önce B_x ile gösterildi.

Tanım 2.3.1: $x \in B_x$ olsun. Eğer $\forall x \in \text{dom } a$ için $|xa| = 1$ oluyorsa a ya X üzerinde bir *kısmi dönüşüm (fonksiyon)* denir. X üzerindeki tüm kısmi dönüşümlerin kümesi P_x ile gösterilir. P_x kümesi bileşke işlemi ile yarıgrup olup bu yarıgruba X üzerindeki *tüm kısmi dönüşümler yarıgrubu* denir.

Önerme 2.3.2: $X \neq f$ olmak üzere P_x kümesi B_x in bir altarı grubudur.

İspat: $a, b \in P_x$ olsun. Eğer $\text{dom}(a \circ b) = f$ ise $a \circ b$ bir boş bağıntı olup P_x in bir elemanıdır.

$\text{dom}(a \circ b) \neq f$ ise herhangi bir $x \in \text{dom}(a \circ b)$ alalım. O zaman, $\exists y \in X$ için $(x, y) \in (a \circ b)$ olup $(x, z) \in a$ ve $(z, y) \in b$ olacak şekilde bir $z \in X$ vardır. $(x, u) \in a$ ise $a \in P_x$ olduğundan $u = z$ olmak zorundadır. Ayrıca, $(z, v) \in b$ ise

$b \in P_x$ olduğundan $v = y$ olmak zorundadır. O halde, $x(a \bullet b) = \{y\}$ olup $(a \bullet b) \in P_x$ olur. ■

Tanım 2.3.3: $X \neq f$ olsun. $a \in P_x$ için $\text{dom } a = X$ oluyor ise a ya bir *tam dönüşüm* denir. X üzerindeki tüm tam dönüşümlerin kümesi T_x ile gösterilir. T_x kümesi bileşke işlemi ile yarıgrup olup bu yarıgruba X üzerindeki *tüm (tam) dönüşümler yarı grubu* denir.

Önerme 2.3.4: T_x kümesi P_x in bir alt yarı grubudur.

İspat: $a, b \in T_x$ olsun. O zaman, $\text{dom } a = \text{dom } b = X$ olup $\forall x \in X$ için $|xa| = |xb| = 1$ dir. $\text{dom}(a \bullet b) \subseteq X$ dir. Herhangi bir $x \in X$ elemanını alalım. $x \in \text{dom } a$ olduğundan $(x, y) \in a$ olacak şekilde bir $y \in X$ vardır. Ayrıca, $y \in \text{dom } b$ olup $(y, z) \in b$ olacak şekilde bir $z \in X$ vardır. Böylece, $(x, y) \bullet (y, z) = (x, z) \in a \bullet b$ olup $x \in \text{dom}(a \bullet b)$ olup $X \subseteq \text{dom}(a \bullet b)$ dir yani $X = \text{dom}(a \bullet b)$ dir. O halde, $a \bullet b \in T_x$ dir. ■

Tanım 2.3.5: $X \neq f$ olsun. $a \in T_x$ için $\text{ima} = X$ oluyor ise a ya bir *örten dönüşüm* denir. Eğer $\forall x, y \in X$ için $xa = ya$ iken $x = y$ oluyorsa a ya bir *birebir dönüşüm* denir. $a \in T_x$ hem örten hem de birebir dönüşüm ise a ya X üzerinde bir *permütasyon* denir. X üzerindeki tüm permütasyonların kümesi S_x ile gösterilir.

Eğer X sonlu bir küme ise X yerine $X_n = \{1, 2, \mathbf{K}, n\}$ ve B_x, P_x, T_x, S_x sembolleri yerine B_n, P_n, T_n, S_n sembolleri kullanılır.

Tanım 2.3.6: $a \in P_n$ olsun.

$$\ker a = \{(x, y) : xa = ya\}$$

şeklinde tanımlanan $\ker a$ kümesine a nın çekirdeği (kernal) denir.

Teorem 2.3.7: $a, b \in T_n$ olsun. O zaman,

- i. $im(a \circ b) \subseteq imb$
- ii. $\ker a \subseteq \ker(a \circ b)$

dır.

İspat:

- i. $y \in im(a \circ b)$ olsun. O zaman $(x, y) \in a \circ b$ olacak şekilde bir $x \in X_n$ vardır. Bileşkenin tanımından $(x, z) \in a$ ve $(z, y) \in b$ olacak şekilde bir $z \in X_n$ vardır. Böylece $(z, y) \in b$ olup $y \in imb$ olur.
- ii. $(x, y) \in \ker a$ olsun. O zaman, $xa = ya$ olup b iyi tanımlı olduğundan $(xa)b = (ya)b$ yani $x(a \circ b) = y(a \circ b)$ olup $(x, y) \in \ker(a \circ b)$ olur. ■

Tanım 2.3.8: $a \in T_n \setminus S_n$ ise a ya bir *singüler dönüşüm* denir. Singüler dönüşümlerin oluşturduğu küme $Sing_n$ ya da ST_n ile gösterilir. Dolayısıyla,

$$Sing_n = ST_n = T_n \setminus S_n$$

dır. Tanım incelenirse

$$a \in ST_n \Leftrightarrow |ima| \leq n-1$$

olduğu kolayca görülür.

Önerme 2.3.9: ST_n kümesi T_n nin bir idealidir.

İspat: $\forall a \in T_n, b \in ST_n$ için $im(a \circ b) \subseteq imb$ ve

$$|im(a \circ b)| \leq |imb| \leq n-1$$

olduğunu biliyoruz. Buradan, ST_n in T_n in bir sol ideali olduğu açıktır.

Diğer taraftan, $b \in ST_n$ ve $a \in T_n$ olsun. Fonksiyonu tanımı gereği

$$|imb| = |X_n b| \leq n-1$$

dır.

Buradan,

$$|X_n(b \circ a)| = |(X_n b)a| \leq |X_n b| \leq n-1$$

yazılır. Böylece, $b \circ a \in ST_n$ olup ST_n, T_n nin bir sağ idealidir. Dolayısıyla, ST_n, T_n nin bir idealidir. ■

2.4. Green Denklik Bağlıları

Green denklik bağlantıları, bir yarıgrupun elemanlarını, doğrudukları esas idealler vasıtasıyla sınıflandırmaya yarayan beş tane denklik bağlantısıdır. James Alexander Green tarafından ilk kez 1951 yılındaki bir çalışmasında tanımlanmıştır. Bir yarıgrupun içinde bölünebilmenin doğasını anlamak için de Green bağlantıları yararlıdır. Bu bağlantılar grupta da geçerlidir ama kullanışlı bilgiler vermez. Green denklikleri ile çalışırken bir S yarıgrubu ile doğrudan çalışmak yerine S^1 monoidi ile çalışırız. Böylece bir eleman tarafından doğurulan idealin o elemanı içermesi garanti altına alınmış olur.

Tanım 2.4.1: S bir yarıgrup ve $a \in S$ olsun. S nin a yı içeren en küçük (sağ-sol) idealine a tarafından doğurulan (sağ-sol) ideal denir. Yani $a \in S$ elemanı tarafından doğurulan sol ideal,

$$S^1 a = \{sa : s \in S^1\}$$

ve sağ ideal

$$aS^1 = \{as : s \in S^1\}$$

olur. Ayrıca, $a \in S$ elemanı tarafından doğurulan iki yanlı ideal (veya kısaca ideal)

$$S^1 a S^1 = \{sat : s, t \in S^1\}$$

olarak tanımlanır.

Dikkat edilecek olursa aS^1 kümesi aslında

$$aS^1 = \{as : s \in S^1\} = \{as : s \in S\} \mathbf{U} \{a\} = aS \mathbf{U} \{a\}$$

şeklindedir. Benzer şekilde

$$S^1 a = Sa \mathbf{U} \{a\}$$

$$S^1 a S^1 = SaS \mathbf{U} aS \mathbf{U} Sa \mathbf{U} \{a\}$$

dir.

Tanım 2.4.2: S bir yarıgrup olsun. S üzerinde tanımlanan

$$\mathcal{L} = \{(a, b) : S^1 a = S^1 b\}$$

$$\mathcal{R} = \{(a, b) : aS^1 = bS^1\}$$

$$\mathcal{J} = \{(a, b) : S^1 a S^1 = S^1 b S^1\}$$

bağıntılarına sırasıyla *sol*, *sağ* ve *J-Green denklik bağıntıları* denir.

Eğer $(a,b) \in S$ için $(a,b) \in \mathcal{L}$ ise a ile b $\mathcal{L}$ -bağlantılıdır, $(a,b) \in \mathcal{R}$ ise a ile b $\mathcal{R}$ -bağlantılıdır ve ayrıca $(a,b) \in \mathcal{J}$ ise a ile b $\mathcal{J}$ -bağlantılıdır denir. Sırasıyla $a\mathcal{L}b$, $a\mathcal{R}b$, $a\mathcal{J}b$ ile gösterilir.

Önerme 2.4.3: S bir yarıgrup ve $a,b \in S$ olsun. O halde,

- i. $(a,b) \in \mathcal{L}$ olması için yeter ve gerek şart $a = sb$ ve $b = ta$ olacak şekilde $s,t \in S^1$ olmasıdır.
- ii. $(a,b) \in \mathcal{R}$ olması için yeter ve gerek şart $a = bu$ ve $b = av$ olacak şekilde $u,v \in S^1$ olmasıdır.
- iii. $(a,b) \in \mathcal{J}$ olması için yeter ve gerek şart $a = sbu$ ve $b = tav$ olacak şekilde $s,t,u,v \in S^1$ olmasıdır.

İspat:

i. $(\Rightarrow)$ $(a,b) \in \mathcal{L} \Rightarrow S^1a = S^1b \Rightarrow a \in S^1b$ olup $a = xb$ olacak şekilde $\exists x \in S^1$ vardır. Benzer şekilde $b = ya$ olacak şekilde $y \in S^1$ olduğu gösterilebilir.

$(\Leftarrow)$ $a = xb$ ve $b = ya$ olacak şekilde $x,y \in S^1$ var olsun. $S^1a = S^1xb \subseteq S^1b$ ve $S^1b = S^1ya \subseteq S^1a$ olup $S^1a = S^1b$ ve buradan $(a,b) \in \mathcal{L}$ dir.

ii. ve iii. de benzer şekilde gösterilebilir. ■

Önerme 2.4.4: S bir yarıgrup olsun. S üzerinde sağ ve sol Green denklik bağıntıları değişmelidir. Bir başka deyişle, $\mathcal{L} \circ \mathcal{R} = \mathcal{R} \circ \mathcal{L}$ dır.

İspat: Howie (1995), Proposition 2.1.3'e bakınız. ■

Tanım 2.4.5: L ve R denklik bağıntılarını içeren S nin en küçük denklik bağıntısına $\mathcal{D}$ -Green denklik bağıntısı denir. Bir başka deyişle, $\mathcal{D}=L \vee R$ dır. Buradan da $\mathcal{D}=L \circ R$ olduğu kolayca gösterilir.

Tanım 2.4.6: H -Green denklik bağıntısı da $H=L \wedge R$ olarak tanımlanır.

$\mathcal{D}=L \circ R=R \circ L$ olduğundan $\mathcal{D}$, L ve R yi içeren bir denklik bağıntısı olup bir $\mathcal{D}$ -sınıfı D ise D L -sınıflarının ve aynı zamanda R -sınıflarının bir bileşkesidir. Ayrıca, $a, b \in S$ için L_a ve R_b aynı $\mathcal{D}$ sınıfı tarafından içeriliyor ise $L_a \cap R_b \neq \emptyset$ dır.

Gerçekten de $a \in L_a \subset D$ ve $b \in R_b \subset D$ ise $a, b \in D$ yani $(a, b) \in D$ olur. Dolayısıyla, $(a, c) \in L$ ve $(c, b) \in R$ olacak şekilde $c \in S$ vardır. $c \in L_a$ ve $c \in R_b$ olup $c \in L_a \cap R_b$ dır. Böylece, bir $\mathcal{D}$ -sınıfı her satırı R -sınıfı, her sütunu bir L -sınıfı ve her bir hücresi de H -sınıfı olan bir yumurta kutusu şeklindedir.

Çizelge 2.1. $\mathcal{D}$ -sınıfının yumurta kutusu

		$\bullet a$			
R_a		H_a			

Teorem 2.4.7 (Green Teoremi): S bir yarıgrup, $a, b \in S$ ve aRb olsun. O halde, $as=b$ ve $bt=a$ olacak şekilde $s, t \in S^1$ vardır. Bu seçili s ve t için

$$\begin{array}{ll} g_s : L_a \rightarrow L_b & g_t : L_b \rightarrow L_a \\ x \rightarrow xs & y \rightarrow yt \end{array}$$

olarak tanımlansın. O zaman, g_s ve g_t birbirlerinin tersi olup 1-1 ve örtendir. Ayrıca bunlar bir $\mathcal{H}$ -sınıfını yine bir $\mathcal{H}$ -sınıfına götürür.

Yine benzer şekilde, S bir yarıgrup, $a, b \in S$ ve $a \mathcal{L} b$ iken $tb = a$ ve $sa = b$ ise

$$\begin{array}{ll} I_s : R_a \rightarrow R_b & I_t : R_b \rightarrow R_a \\ x \rightarrow sx & y \rightarrow ty \end{array}$$

olarak tanımlanan dönüşümler birbirlerinin tersi olup 1-1 ve örtendirler. Ayrıca bu dönüşümler bir $\mathcal{H}$ -sınıfını bir $\mathcal{H}$ -sınıfına götürürler.

İspat: Howie (1995), Lemma 2.2.1 ve Lemma 2.2.2'ye bakınız. ■

Sonuç 2.4.8: S bir yarıgrup olsun. $(a, b) \in S$ için $(a, b) \in D$ oluyor ise $|L_a| = |L_b|$, $|R_a| = |R_b|$ ve $|H_a| = |H_b|$ olur. Bir başka deyişle, bir $\mathcal{D}$ -sınıfı içindeki herhangi iki $\mathcal{L}$ -sınıfı ($\mathcal{R}$ -sınıfı veya $\mathcal{H}$ -sınıfı) eşit sayıda eleman içerir. ■

İspat: Howie (1995), Lemma 2.2.3'e bakınız. ■

Teorem 2.4.9: H bir $\mathcal{H}$ -sınıfı olsun. O halde, H ya bir gruptur ya da $H \cap H^2 = f$ dir.

İspat: Howie (1995), Theorem 2.2.5'e bakınız. ■

Sonuç 2.4.10: S bir yarıgrup ve H , S de bir $\mathcal{H}$ -sınıfı olsun. Eğer H bir idempotent eleman içeriyor ise S nin bir alt grubudur. ■

Sonuç 2.4.11: S de bir $\mathcal{H}$ -sınıfı en fazla 1 tane idempotent eleman içerir. ■

2.5. Dönüşümlerin Orbitleri

Tanım 2.5.1: $a \in T_n$ ve $x, y \in X_n$ olsun. X_n üzerindeki " $\equiv_a$ " bağıntısı

$$"x \equiv_a y \Leftrightarrow xa^r = ya^q \text{ olacak şekilde } r, q \in Z^+ \cup \{0\} \text{ olmasıdır.}"$$

X_n üzerinde bir denklik bağıntısıdır. Bu denklik bağıntısının denklik sınıflarına a nın orbitleri denir.

$a \in T_n$ için a nın orbit grafiği Γ_a ile gösterilir. Γ_a grafiği nin köşeleri kümesi $V(\Gamma_a)$ ve kenarları kümesi $E(\Gamma_a)$

$$V(\Gamma_a) = X_n, E(\Gamma_a) = \{(x, xa) : x \in X_n\}$$

şeklinde tanımlıdır.

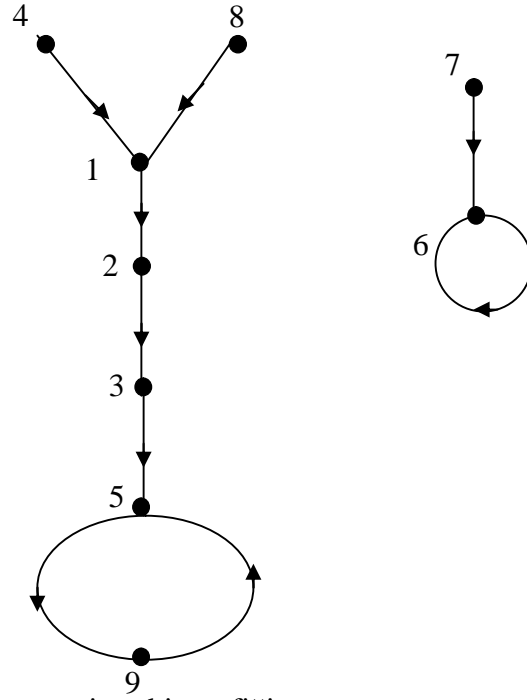
Örnek 2.5.2: $a = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 & 9 \\ 2 & 3 & 5 & 1 & 5 & 6 & 6 & 1 & 5 \end{pmatrix}$ alalım. $a \in T_n$ in orbitleri

$\Omega_1 = \{1, 2, 3, 4, 5, 8, 9\}$ ve $\Omega_2 = \{6, 7\}$ olur.

Not: $a \in T_n$ için a nın orbitleri $\Omega_1, \Omega_2, \dots, \Omega_m$ ve $|\Omega_i| = r_i$ ($1 \leq i \leq m$) olsun. Γ_a nin m tane bağlantılı bileşeni vardır ve bu bağlantılı bileşenler

$$\begin{aligned} \Gamma_{a, \Omega_i} : V(\Gamma_{a, \Omega_i}) &= \Omega_i \\ E(\Gamma_{a, \Omega_i}) &= \{(x, xa) : x \in \Omega_i\} \end{aligned}$$

dır. Ayrıca, her $1 \leq i \leq n$ için Γ_{i, Ω_i} r_i köşeli ve r_i kenarı olan bağlantılı bir grafik olup, ağaç olmaz, dahası; Γ_{i, Ω_i} de bir tek patika ve devir vardır. Γ_a nın grafiği

Şekil 2.1. a dönüşümünün orbit grafiği

olur.

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI

$X_n = \{1, 2, \dots, n\}$ kümesi üzerindeki simetrik grup, tüm dönüşümler yarıgrubu, kısmi dönüşümler yarıgrubu ve singüler dönüşümler yarıgrubunu önceki bölümde tanımladık ve sırasıyla S_n, T_n, P_n ve ST_n ile gösterdik.

3.1. T_n ve P_n Yarıgruplarının Doğuray Kümeleri

Bu bölümde bazı dönüşüm yarıgruplarının doğuray kümeleri ve rankları bulunmuş olup bu bilgileri derleyeceğiz.

$a, b \in T_n$ için

- i. $im(ab) \subseteq im(b)$
- ii. $ker(a) \subseteq ker(ab)$

olduğunu bir önceki bölümde ispatlamıştık.

Teorem 3.1.1: $a, b \in T_n$ olsun. O halde

- i. $a \mathcal{L} b \Leftrightarrow ima = imb$
- ii. $a \mathcal{R} b \Leftrightarrow ker a = ker b$
- iii. $a \mathcal{D} b \Leftrightarrow |ima| = |imb|$
- iv. $a \mathcal{H} b \hat{=} ima = imb$ ve $ker a = ker b$

olmasıdır.

İspat:

- i. $(\Rightarrow)$ $a \mathcal{L} b$ olsun. O halde, $a = gb$ ve $b = sa$ olacak şekilde $g, s \in T_n$ vardır. Dolayısıyla,

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

$$ima = im.gb \subseteq imb = im.sa \subseteq ima$$

olup $ima = imb$ olur.

($\Leftarrow$) $ima = imb = \{i_1, i_2, \dots, i_m\}$ olsun. O zaman,

$$a = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m \\ i_1 & i_2 & \dots & i_m \end{pmatrix}, \quad b = \begin{pmatrix} B_1 & B_2 & \dots & B_m \\ i_1 & i_2 & \dots & i_m \end{pmatrix}$$

olacak şekilde X_n in $(A_i)_{i=1}^m$ ve $(B_i)_{i=1}^m$ parçalanışları vardır. Her $1 \leq j \leq m$ için $k_j \in B_j$ alalım ve

$$g = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m \\ k_1 & k_2 & \dots & k_m \end{pmatrix}$$

olarak tanımlayalım.

Böylece,

$$\begin{aligned} gb &= \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m \\ k_1 & k_2 & \dots & k_m \end{pmatrix} \begin{pmatrix} B_1 & B_2 & \dots & B_m \\ i_1 & i_2 & \dots & i_m \end{pmatrix} \\ &= \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m \\ i_1 & i_2 & \dots & i_m \end{pmatrix} = a \end{aligned}$$

olur. Benzer şekilde, $sa = b$ olacak şekilde bir s tanımlanacağından $(a, b) \in \mathcal{L}$ dir.

ii. ($\Rightarrow$) $a \mathcal{R} b$ olsun. O zaman, $a = bg$ ve $b = as$ olacak şekilde $g, s \in T_n$ vardır. Dolayısıyla,

$$\ker a = \ker(bg) \supseteq \ker b = \ker(as) \supseteq \ker a$$

olup $\ker a = \ker b$ olur.

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

($\Leftarrow$) $\ker a = \ker b$ olsun. Bu denklik bağıntısının denklik sınıfları $A_1, A_2, \dots, A_m$ olsun. O zaman,

$$a = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m \\ i_1 & i_2 & \dots & i_m \end{pmatrix}, \quad b = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m \\ j_1 & j_2 & \dots & j_m \end{pmatrix}$$

olacak şekilde $i_1, i_2, \dots, i_m, j_1, j_2, \dots, j_m \in X_n$ vardır.

Şimdi, $g : X_n \rightarrow X_n$ dönüşümünü $\forall x \in X_n$ için

$$xg = \begin{cases} i_k, & x = j_k (1 \leq k \leq m) \\ x, & \text{diğer} \end{cases}$$

olarak tanımlayalım.

O halde,

$$\begin{aligned} bg &= \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m \\ j_1 & j_2 & \dots & j_m \end{pmatrix} \begin{pmatrix} j_1 & j_2 & \dots & j_m & X_n / \{j_1, j_2, \dots, j_m\} \\ i_1 & i_2 & \dots & i_m & 1 \end{pmatrix} \\ &= \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m \\ i_1 & i_2 & \dots & i_m \end{pmatrix} = a \end{aligned}$$

olur. Benzer şekilde, $as = b$ olacak şekilde bir s tanımlanacağından $(a, b) \in \mathcal{R}$ olur.

iii. ($\Rightarrow$) $a \mathcal{D} b$ olsun. $\mathcal{D} = \mathcal{L} \circ \mathcal{R}$ olduğundan $a \mathcal{L} g = g \mathcal{R} b$ olacak şekilde bir $g \in T_n$ vardır. O halde, $|ima| = r$ ise $|img| = |ima|$ olduğundan $|img| = r$ olup $\ker g$ nin r tane denklik sınıfı vardır. $g \mathcal{R} b$ olduğundan $\ker g = \ker b$ olup $\ker b$ da r tane denklik sınıfı vardır. Dolayısıyla, $|imb| = r$ dir.

($\Leftarrow$) Diğer taraftan, $|ima| = r = |imb|$ olsun. O zaman,

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

$$a = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_r \\ i_1 & i_2 & \dots & i_r \end{pmatrix} \text{ ve } b = \begin{pmatrix} B_1 & B_2 & \dots & B_r \\ j_1 & j_2 & \dots & j_r \end{pmatrix}$$

şeklinde olur. Dolayısıyla, $g = \begin{pmatrix} B_1 & B_2 & \dots & B_r \\ i_1 & i_2 & \dots & i_r \end{pmatrix}$ alınır ise $a \mathcal{L}g$ ve $g \mathcal{R}b$ olacağından $a \mathcal{D}b$ olur. ■

Önerme 3.1.2: P_n, T_{n+1} in bir altyarıgrupuna izomorfiktir.

İspat: $a \in P_n$ olsun. Her $x \in X_{n+1}$ için $a^* : X_{n+1} \rightarrow X_{n+1}$ i

$$xa^* = \begin{cases} xa & x \in \text{doma} \subseteq X_n \\ n+1 & x \notin \text{doma} \end{cases}$$

olarak tanımlayalım. O zaman, $a^* \in T_{n+1}$ olur. $f : P_n \rightarrow T_{n+1}$ dönüşümünü $af = a^*$ ($\forall a \in P_n$) olarak tanımlayalım.

$a, b \in P_n$ olsun. $a = b \Leftrightarrow a^* = b^*$ olması için yeter ve gerek şart f nin iyi tanımlı ve birebir olması gerekir.

$$\text{dom}(a \circ b) = [\text{ima} \cap \text{domb}]a^{-1} \quad (1)$$

dır. Şimdi $(a \circ b)f = af \circ bf = a^* \circ b^*$ olduğunu gösterelim. (1) eşitliği göz önüne alındığında $\forall x \in X_{n+1}$ için

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

$$\begin{aligned}
 x(\mathbf{a} \circ \mathbf{b})^* &= \begin{cases} x(\mathbf{a} \circ \mathbf{b}), & x \in [\mathit{ima} \cap \mathit{domb}]a^{-1} \\ n+1, & \text{diğer} \end{cases} \\
 &= \begin{cases} x(\mathbf{a} \circ \mathbf{b}), & xa \in [\mathit{ima} \cap \mathit{domb}] \\ n+1, & \text{diğer} \end{cases} \\
 &= \begin{cases} (xa)\mathbf{b}, & (xa) \in \mathit{domb} \\ n+1, & \text{diğer} \end{cases} \\
 &= x(\mathbf{a}^* \circ \mathbf{b}^*)
 \end{aligned}$$

olduğundan f bir homomorfizmdir. Böylece,

$$P_n \cong \mathit{im}f \leq T_{n+1}$$

olur. ■

Önerme 3.1.3: S_n in her elemanı ayrık devirlerin bir çarpımı olarak yazılabilir.

Ayrıca, $(i_1 i_2 i_3 \dots i_r)$ S_n in bir devri ise

$$(i_1 i_2 i_3 \dots i_r) = (i_r i_{r-1})(i_{r-1} i_{r-2}) \dots (i_3 i_2)(i_2 i_1)$$

şeklinde transpozisyonların çarpımı olarak yazılabildiğinden S_n in her elemanı transpozisyonların çarpımı olarak yazılabilir. Tümevarım yöntemi ile bunu göstermeye çalışalım.

$a = (1 2 3 \dots n-1 n)$ ve $b = (1 2)$ olsun. O zaman, $\forall 1 \leq i \leq n$ için

$$\begin{aligned}
 a^{n-i} b a^i &= (a^{-1})^i b a^i \\
 &= (n n-1 \dots 2 1)^i (1 2) (1 2 \dots n-1 n)^i
 \end{aligned}$$

ifadesinden

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKIR

$$\begin{aligned} i=1 \quad a^{-1}ba &= (n \ n-1 \dots 21)(12)(12 \dots n-1 \ n) \\ &= \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & \dots & n-1 & n \\ 1 & 3 & 2 & \dots & n-1 & n \end{pmatrix} \\ &= (23) \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} i=2 \quad a^{-2}ba^2 &= a^{-1}ba \\ &= \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & \dots & n-1 & n \\ 1 & 2 & 4 & 3 & \dots & n-1 & n \end{pmatrix} \\ &= (34) \end{aligned}$$

M

M

$$\begin{aligned} i=n-2, \ a^{-(n-2)}ba^{n-2} &= (n \ n-1 \dots 21)(n-2 \ n-1)(12 \dots n-1 \ n) \\ &= (n-1 \ n) \end{aligned}$$

elde ederiz. Böylece, $(12), (23), \dots, (n-1 \ n) \in \langle a, b \rangle$ olur.

Teorem 3.1.4: $n \geq 3$ için $S_n = \langle a, b \rangle$ ve $\text{rank}(S_n) = 2$ dir.

İspat: Her $1 \leq i \leq j \leq n$ için $j-i=1$ ise $(i \ j) \in \langle a, b \rangle$ olduğunu biliyoruz. $j-i > 1$ ise

$$\begin{aligned} &(i \ i+1)(i+1 \ i+2) \dots (j-2 \ j-1)(j-1 \ j)(j-1 \ j-2) \dots (i+1 \ i+2)(i \ i+1) \\ &= \begin{pmatrix} 1 & \dots & i-1 & i & i+1 & \dots & j-1 & j & j+1 & \dots & n \\ 1 & \dots & i-1 & j & i+1 & \dots & j-1 & i & j+1 & \dots & n \end{pmatrix} \\ &= (i \ j) \end{aligned}$$

olup $(i \ j) \in \langle a, b \rangle$ dir. ■

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

Teorem 3.1.5: $T_n = \langle a, b, g \rangle$ olmak üzere $g = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & \dots & n-1 & n \\ 2 & 2 & 3 & \dots & n-1 & n \end{pmatrix}$ olsun.

Ayrıca, $g_{ij} : X_n \rightarrow X_n$ dönüşümünü $\forall x \in X_n$ için

$$xg_{ij} = \begin{cases} j, & x = i \\ x, & x \neq i \end{cases}$$

olarak tanımlayalım ($g_{12} = g$). O halde, $g_{ij} \in \langle a, b, g \rangle$ dir.

İspat: $\forall i, j \geq 3$ için

$$(1 \ i) \mathbf{o} g \mathbf{o} (1 \ i) = \begin{pmatrix} 1 & 2 & \dots & i-1 & i & i+1 & \dots & n \\ 1 & 2 & \dots & i-1 & 2 & i+1 & \dots & n \end{pmatrix} = g_{i2}$$

$$(2 \ j) \mathbf{o} g \mathbf{o} (2 \ j) = \begin{pmatrix} 1 & 2 & \dots & j-1 & j & j+1 & \dots & n \\ j & 2 & \dots & j-1 & j & j+1 & \dots & n \end{pmatrix} = g_{1j}$$

$$(1 \ i) \mathbf{o} (2 \ j) \mathbf{o} g \mathbf{o} (2 \ j) (1 \ i) = \begin{pmatrix} 1 & \dots & i-1 & i & i+1 & \dots & j & j+1 \\ 1 & \dots & i-1 & j & i+1 & \dots & j & j+1 \end{pmatrix} = g_{ij}$$

$$(i \ j) \mathbf{o} g \mathbf{o} (i \ j) = g_{ji}$$

olur. Böylece, $\forall i \neq j \in X_n$ için $g_{ij} \in \langle a, b, g \rangle$ olur. ■

Teorem 3.1.6: $n \geq 3$ için $T_n = \langle a, b, g \rangle$ ve $\text{rank} T_n = 3$ dür.

İspat: $a \in T_n$ olsun. Eğer $|ima| = n$ ise $a \in S_n$ olup $a \in \langle a, b \rangle \subseteq \langle a, b, g \rangle$ olur.

$|ima| \leq n-1$ olduğunu varsayalım. O halde, en az bir $z \in X_n/ima$ mevcuttur.

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

Ayrıca, a , 1-1 değildir. Dolayısıyla, $ia = ja$ iken $i \neq j$ olmak üzere en az bir çift (i, j) vardır.

$$\hat{a} : X_n \rightarrow X_n$$

dönüşümünü $\forall x \in X_n$ için

$$x\hat{a} = \begin{cases} z, & x = i \\ xa, & x \neq i \end{cases}$$

olarak tanımlayalım. O zaman,

$$a = g_{ij} \hat{a}$$

olur. Ayrıca, $im\hat{a} = ima + 1$ olur.

Eğer $\hat{a} \in S_n$ ise $\hat{a} \in \langle a, b, g \rangle$ olduğu aşikardır.

Eğer $\hat{a} \notin S_n$ ise benzer şekilde $|im\hat{a}| = |im\hat{a}| + 1$ ve $\hat{a} = g_{kl} \hat{a}$ olacak şekilde

$k, l \in X_n$ ve $\hat{a} \in T_n$ bulunur. İmaj her defasında 1 arttığından sonlu adım sonra

$$a = g_{ij} g_{kl} \dots g_{pq} \overset{\hat{M}}{\hat{a}} \in \langle a, b, g \rangle$$

olduğu görülür. ■

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

Teorem 3.1.7: $a, b \in P_n$ olsun. O zaman,

- i. $a \mathcal{L} b \Leftrightarrow ima = imb$
- ii. $a \mathcal{R} b \Leftrightarrow \ker a = \ker b$

dır.

İspat:

i. $(\Rightarrow)$ $a, b \in P_n$ için $a \mathcal{L} b$ olsun. $la = b$ ve $gb = a$ olacak şekilde $l, g \in P_n$ vardır. Dolayısıyla

$$ima = im(gb) \subseteq imb = im(la) \subseteq ima$$

olup

$$ima = imb$$

olur.

$(\Leftarrow)$ $ima = imb$ olsun.

$$a = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m & A_{m+1} \\ X_1 & X_2 & \dots & X_m & X_{m+1} \end{pmatrix} \text{ ve } b = \begin{pmatrix} B_1 & B_2 & \dots & B_m & B_{m+1} \\ X_1 & X_2 & \dots & X_m & X_{m+1} \end{pmatrix}$$

(A_{m+1} veya B_{m+1} f olabilir.)

Her $1 \leq i \leq m$ için bir $y_i \in A_i$ seçelim (fix) ve

$$I = \begin{pmatrix} B_1 & B_2 & \dots & B_m & B_{m+1} \\ Y_1 & Y_2 & \dots & Y_m & Y_{m+1} \end{pmatrix}$$

olarak tanımlayalım.

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

$$\begin{aligned}
 l a &= \begin{pmatrix} B_1 & B_2 & \dots & B_m & B_{m+1} \\ Y_1 & Y_2 & \dots & Y_m & Y_{m+1} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m & A_{m+1} \\ X_1 & X_2 & \dots & X_m & X_{m+1} \end{pmatrix} \\
 &= \begin{pmatrix} B_1 & B_2 & \dots & B_m & B_{m+1} \\ X_1 & X_2 & \dots & X_m & X_{m+1} \end{pmatrix}
 \end{aligned}$$

olur. Benzer şekilde, $g \in P_n$ mevcut olup $a \mathcal{L} b$ olur.

ii. $(\Rightarrow)$ $a, b \in P_n$ için $a \mathcal{R} b$ olsun. $al = b$ ve $bg = a$ olacak şekilde $l, g \in P_n$ vardır. Dolayısıyla

$$\ker(b) = \ker(al) \supseteq \ker(a) = \ker(bg) \supseteq \ker(b)$$

olup $\ker(b) = \ker(a)$ olur.

$(\Leftarrow)$ $\ker(b) = \ker(a)$ olsun. O zaman

$$a = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m & A_{m+1} \\ X_1 & X_2 & \dots & X_m & - \end{pmatrix} \text{ ve } b = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m & A_{m+1} \\ Y_1 & Y_2 & \dots & Y_m & - \end{pmatrix}$$

olacak şekilde $X_i, Y_i \in X_n$ vardır. Her $1 \leq i \leq m$ için bir $Z_i \in X_i$ seçelim ve $Y = X_n / \{Z_1, Z_2, \dots, Z_m\}$ olmak üzere

$$l = \begin{pmatrix} Z_1 & Z_2 & \dots & Z_m & Y \\ Y_1 & Y_2 & \dots & Y_m & - \end{pmatrix} \in P_n$$

olarak tanımlayalım. O zaman

$$\begin{aligned}
 al &= \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m & A_{m+1} \\ X_1 & X_2 & \dots & X_m & - \end{pmatrix} \begin{pmatrix} Z_1 & Z_2 & \dots & Z_m & Z_{m+1} \\ Y_1 & Y_2 & \dots & Y_m & Y_{m+1} \end{pmatrix} \\
 &= \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m & A_{m+1} \\ Y_1 & Y_2 & \dots & Y_m & - \end{pmatrix} \\
 &= b
 \end{aligned}$$

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

olur. Benzer şekilde $bg = a$ olacak şekilde $g \in P_n$ bulunur. $a \mathcal{R}b$ olur. ■

Önerme 3.1.8: $rank(P_n) = 4$ dür.

İspat: $a \in P_n$ olsun. O zaman

$$a = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m & A_{m+1} \\ X_1 & X_2 & \dots & X_m & - \end{pmatrix},$$

$$b = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m & A_{m+1} \\ X_1 & X_2 & \dots & X_m & A_{m+1} \end{pmatrix} (x \in A_{m+1} \text{ ise } xb = x)$$

ve

$$I = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m & A_{m+1} \\ A_1 & A_2 & \dots & A_m & - \end{pmatrix} (\forall x \in A_1 \cup A_2 \cup \dots \cup A_m \text{ için } xI = x)$$

olarak tanımlanır ise $a = Ib$ olur. $i \in X_n$ için $x_i = \begin{pmatrix} 1 & 2 & \dots & i & \mathbf{K} & n \\ 1 & 2 & \dots & - & \mathbf{K} & n \end{pmatrix}$ olarak

tanımlayalım.

Eğer $A_{m+1} = f$ ise $I = 1_{X_n}$ ve $b = a$ olup sonuç açıktır.

Eğer $A_{m+1} = \{i_1, i_2, \dots, i_r\} \neq f$ ise o zaman

$$I = x_{i_1} x_{i_2} \dots x_{i_r}$$

olur. Böylece $a = x_{i_1} x_{i_2} \dots x_{i_r} b$ olur.

$$a_1 = (1 \ 2), a_2 = (1 \ 2 \ \dots \ n), a_3 = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & \dots & n \\ 2 & 2 & 3 & \dots & n \end{pmatrix} \text{ ve } a_4 = x_1$$

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

alalım. $b \in \langle a_1, a_2, a_3 \rangle$, $x_i \in \langle a_1, a_2, a_4 \rangle$ ve $a \in \langle a_1, a_2, a_3, a_4 \rangle$ olur. Böylece $rank(P_n) \leq 4$ olur.

Ayrıca, $T_n \leq P_n$, $SP_n = P_n/T_n < P_n$ ve $rank(T_n) = 3$ olduğundan $rank(P_n) \geq 3+1 = 4$ olur. Dolayısıyla

$$rank(P_n) = 4$$

olur. ■

Tanım 3.1.9: Bir a dönüşümü için $Fix(a)$, $Shift(a)$, $Def(a)$ kümelerini ve $fix(a)$, $shift(a)$, $def(a)$ pozitif tamsayılarını

$$Fix(a) = \{x \in X_n : xa = x\}$$

$$Def(a) = X_n \setminus im(a)$$

$$Shift(a) = X_n \setminus Fix(a)$$

$$fix(a) = |Fix(a)|$$

$$def(a) = |Def(a)|$$

$$shift(a) = |Shift(a)|$$

olarak tanımlayalım. $Def(a)$ kümesine a nın (defect kümesi) *noksanlık kümesi*, $Fix(a)$ kümesine a nın (fixleri kümesi) *sabitleri kümesi*, $Shift(a)$ kümesine a nın (shiftleri kümesi) *değişenleri kümesi* denir.

Tanım 3.1.10: $f \neq A \subset X_n$ olsun. Eğer $\forall x, y, z \in X_n$ için $x, z \in A$ ve $x < y < z$ olduğunda $y \in A$ ise A ya *konveks küme* denir.

$$\min A = r \text{ ve } \max A = q \text{ ise } A = \{r, r+1, \dots, q-1, q\} \text{ dir.}$$

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

3.2. T_n ve P_n Yarigruplarının Bazı Altyarigrupları

Sonlu bir $X_n = \{1, 2, \mathbf{K}, n\}$ kümesi üzerinde tüm dönüşümler yarigrubunu T_n ile göstermiştik. Bu bölümde tüm dönüşümler yarigrubu T_n nin bazı özel alt yarigruplarını tanıtarak bu güne kadar belirlenen özellikleri hakkında bir derleme yapılacaktır.

$1 \leq r \leq n-1$ olmak üzere $K_{n,r}$ kümesi

$$K_{n,r} = \{a \in T_n : |ima| \leq r\}$$

olarak tanımlanır.

Dikkat edilecek olursa $K_{n,n} = T_n$ ve $K_{n,n-1} = ST_n$ dir.

Teorem 3.2.1: $K_{n,r}$ kümesi T_n yarigrubunun bir alt yarigrubudur.

İspat: $a, b \in K_{n,r}$ alalım. O halde $|ima| \leq r$ ve $|imb| \leq r$ dir. $im(ab) \subseteq imb$ olduğundan

$$|im(ab)| \leq |imb| \leq r$$

dir. Böylece $ab \in K_{n,r}$ olup $K_{n,r} \leq T_n$ dir. ■

Teorem 3.2.2: $K_{n,r}$ kümesi T_n yarigrubunun bir idealidir.

İspat: $a \in K_{n,r}$ ve $b \in T_n$ elemanlarını alalım. O halde $|ima| \leq r$ ve $im(ba) \subseteq ima$ olduğundan

$$|im(ba)| \leq |ima| \leq r$$

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

olup $ba \in K_{n,r}$ dir. Böylece $K_{n,r}$ kümesi T_n yarıgrubunun bir sol idealidir. $|imb| = k$ olsun. $k \leq r$ ise benzer şekilde $|im(ab)| \leq |imb| = k \leq r$ olup $ab \in K_{n,r}$ dir. $k > r$ ise $ab = (ima)b$ olup $|im(ab)| \leq |im((ima)b)| \leq r$ dir. Her durumda $ab \in K_{n,r}$ olup $K_{n,r}$ kümesi T_n yarıgrubunun bir sağ idealidir. O halde $K_{n,r} < T_n$ dir. ■

Dikkat edilecek olursa

$$K_{n,1} \leq K_{n,2} \leq \mathbf{L} \leq K_{n,r-1} \leq K_{n,r}$$

$$K_{n,1} < K_{n,2} < \mathbf{L} < K_{n,r-1} < K_{n,r}$$

dir.

Tanım 3.2.3: $a \in T_n$ alalım. $\forall x, y \in X_n$ için $x \leq y$ iken $xa \leq ya$ oluyor ise a ya bir *sıra koruyan dönüşüm* denir. X_n üzerinde tanımlı tüm sıra koruyan tam dönüşümler yarıgrubuna *sıra koruyan dönüşüm yarıgrubu* denir ve O_n ile gösterilir.

Örneğin O_3 ün tüm elemanları aşağıdadır.

$$O_3 = \left\{ \begin{array}{l} \left(\begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 1 & 1 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 1 & 2 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 1 & 3 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 2 & 2 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 2 & 3 \end{pmatrix} \right) \\ \left(\begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 3 & 3 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 2 & 2 & 2 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 2 & 2 & 3 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 2 & 3 & 3 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 3 & 3 & 3 \end{pmatrix} \right) \end{array} \right\}$$

Teorem 3.2.4: O_n kümesi T_n yarıgrubunun bir alt yarıgrubudur.

İspat: $a, b \in O_n$ olsun. Eğer $x \leq y$ ise $a \in O_n$ olduğundan ve $xa \leq ya$ dir. $b \in O_n$ olduğundan $(xa)b \leq (ya)b$ olur yani $x(ab) \leq y(ab)$ olur bu da ab nin sıra koruyan dönüşüm olduğunu gösterir. Dolayısıyla, $O_n \leq T_n$ dir. ■

$$O_n \text{ nin eleman sayısı } \binom{2n-1}{n} = \binom{2n-1}{n-1} \text{ olur.}$$

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

Önerme 3.2.5: $a, b \in O_n$ olsun.

- i. $a \mathcal{L} b \Leftrightarrow ima = imb$
- ii. $a \mathcal{R} b \Leftrightarrow \ker a = \ker b$
- iii. $a \mathcal{D} b \Leftrightarrow |ima| = |imb|$

dır.

İspat: $A_1 = \{1, 2, \dots, r_1\}, A_2 = \{r_1 + 1, r_1 + 2, \dots, r_2\}, \dots, A_m = \{r_{m-1} + 1, r_{m-1} + 2, \dots, n\}$ olmak

üzere, $a \in O_n$ ise $a = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m \\ i_1 & i_2 & \dots & i_m \end{pmatrix}$ olacak şekilde X_n in bir sıralı konveks

parçalanışı $\{A_1, A_2, \dots, A_m\}$ ve $1 \leq i_1 \leq i_2 \leq \dots \leq i_m \leq n$ dir.

Teoremin i.,ii.,iii. şıklarındaki ($\Rightarrow$) yönlü ispatlar yukarıda T_n üzerine olan Teorem 3.1.2 deki ispatın aynısıdır. ($\Leftarrow$) ispatları yapalım.

- i. $ima = imb$ olsun. O zaman,

$$a = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m \\ i_1 & i_2 & \dots & i_m \end{pmatrix}, \quad b = \begin{pmatrix} B_1 & B_2 & \dots & B_m \\ i_1 & i_2 & \dots & i_m \end{pmatrix}$$

olacak şekilde X_n in sıralı konveks parçalanışları $\{A_i\}_{i \in I}^r$ ve $\{B_i\}_{i \in I}^r$ vardır; ayrıca $1 \leq i_1 \leq i_2 \leq \dots \leq i_r \leq n$ olur. Önce her $1 \leq k \leq m$ için bir $j_k \in A_k$ seçelim. A_k ları sıralı konveks parçalanış olduğundan $j_1 \leq j_2 \leq \dots \leq j_m$ olup

$$g = \begin{pmatrix} B_1 & B_2 & \dots & B_m \\ j_1 & j_2 & \dots & j_m \end{pmatrix}$$

olarak tanımlanır ise $g \in O_n$ dir ve $ga = b$ olur. Benzer şekilde, $lb = a$ olacak şekilde bir $g \in O_n$ mevcut olup $a \mathcal{L} b$ olur.

- ii. $\ker a = \ker b$ olsun. O zaman,

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKIR

$$\mathbf{a} = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m \\ i_1 & i_2 & \dots & i_m \end{pmatrix}, \quad \mathbf{b} = \begin{pmatrix} A_1 & A_2 & \dots & A_m \\ j_1 & j_2 & \dots & j_m \end{pmatrix}$$

olacak şekilde X_n in $\mathbf{a} = \{A_i\}_{i=1}^m$ sıralı konveks parçalanışı ve

$$\{i_1 < i_2 < \dots < i_m\}, \{j_1 < j_2 < \dots < j_m\} \subseteq X_n$$

vardır.

$$\begin{aligned} B_1 &= \{1, 2, \dots, i_1\} \\ B_2 &= \{i_1 + 1, \dots, i_2\} \\ &\dots\dots\dots \\ B_m &= \{i_{m-1} + 1, \dots, i_m\} \\ B_{m+1} &= X_n / \{1, 2, \dots, i_m\} \end{aligned}$$

olmak üzere

$$\mathbf{g} = \begin{pmatrix} B_1 & B_2 & \dots & B_m & B_{m+1} \\ j_1 & j_2 & \dots & j_m & n \end{pmatrix}$$

olsun. O halde, $\mathbf{g} \in O_n$ dir ve $\mathbf{a}\mathbf{g} = \mathbf{b}$ olur. Benzer şekilde, $\mathbf{b}\mathbf{l} = \mathbf{a}$ olacak şekilde

$\mathbf{l} \in O_n$ mevcut olup $\mathbf{a}\mathbf{R}\mathbf{b}$ olur.

iii. $|\mathbf{i}\mathbf{m}\mathbf{a}| = |\mathbf{i}\mathbf{m}\mathbf{b}|$ olsun. O halde,

$$\mathbf{a} = \begin{pmatrix} A_1 & \dots & A_m \\ i_1 & \dots & i_m \end{pmatrix}, \mathbf{b} = \begin{pmatrix} B_1 & B_2 & \dots & B_m \\ j_1 & j_2 & \dots & j_m \end{pmatrix}$$

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

olacak şekilde X_n in $\{A_i\}$ ve $\{B_i\}$ sıralı konveks parçalanışı ve $1 \leq i_1 \leq i_2 \leq \dots \leq i_m \leq n$ ve $1 \leq j_1 \leq j_2 \leq \dots \leq j_m \leq n$ vardır.

$$g = \begin{pmatrix} B_1 & B_2 & \dots & B_m \\ i_1 & i_2 & \dots & i_m \end{pmatrix} \in O_n$$

olup benzer şekilde $a \mathcal{L}g$ ve $g \mathcal{R}b$ olduğundan $a \mathcal{D}b$ olur. ■

Soru 3.2.6: $a \in O_n$ ise a nın orbitlerinin grafiğini bulalım.

Cevap: $a \in O_n$ ise $x \in X_n$ olsun. Şimdi

$$x, xa, xa^2, \dots, xa^m, xa^{m+1}, \dots, xa^{m+r}, \dots$$

dizisini ele alalım.

Bu dizi sonsuza dek farklı elemanlardan oluşamayacağından dolayı

$$xa^m = xa^{m+r}$$

olacak şekilde $m, r \in \mathbb{Z}^+$ vardır. Biz bu koşulu sağlayan en küçük m ve sonra en küçük r yi seçelim.

$$r \geq 1 \text{ olsaydı, } a \in O_n \text{ olduğundan } xa^m \geq xa^{m+1} \geq \dots \geq xa^{m+r} \text{ olur.}$$

Birinci durumda $xa^m \leq xa^{m+r-1}$ iken $xa^{m+1} \leq xa^{m+r} = xa^m$ çelişkisi elde edilir. Benzer şekilde diğer durumda da çelişki elde edilir. Dolayısıyla, $r = 1$ olmak zorundadır. Sonuç olarak, $a \in O_n$ ise a nın orbitlerindeki devirler birer halkadır

Önerme 3.2.7: $a \in O_n$ ise a nın orbitleri konvektir.

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

İspat: a nın herhangi bir orbiti Ω olsun. Ayrıca, $|x-y| \geq 2$ olan $x, y \in \Omega$ mevcut olsun. Kabul edelim ki $x < y$ ve bir $z \in X_n$ için $x < z < y$ olsun. O zaman, $xa \leq za \leq ya$ olur. Bir $t \in \Omega$ için Ω daki halka t olsun. O halde, $xa^m = t$ ve $ya^r = t$ olacak şekilde $m, r \in \mathbb{Z}^+ \cup \{0\}$ vardır. Genelliği bozmaksızın, $m \leq r$ olsun. O zaman,

$$\begin{aligned} xa^r &= xa^{m+(r-m)} = xa^m = t \\ xa^r &= xa^{m+(r-m)} = xa^m a^{r-m} = ta^{r-m} = t \\ ya^r &= t \end{aligned}$$

olup $t = xa^r \leq za^r \leq ya^r = t$ olduğunda $za^r = t$ yani $z \in \Omega$ olur. ■

Tanım 3.2.8: $a \in T_n$ alalım. $\forall x \in X_n$ için $xa \leq x$ oluyor ise a ya *sıra azaltan dönüşüm* denir. X_n üzerinde tanımlı tüm sıra azaltan dönüşümler yarıgrubuna *sıra azaltan dönüşümler yarıgrubu* denir ve D_n ile gösterilir.

Örneğin D_3 ün tüm elemanları aşağıdadır.

$$D_n = \left\{ \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 2 & 3 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 1 & 3 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 2 & 2 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 1 & 2 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 2 & 1 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 1 & 1 \end{pmatrix} \right\}$$

Teorem 3.2.9: D_n kümesi T_n yarıgrubunun bir alt yarıgrubudur.

İspat: $a, b \in D_n$ olsun. $\forall x \in X_n$ için $xa \leq x$ ve $xb \leq x$ olup $x(ab) = (xa)b \leq xa \leq x$ olduğundan $ab \in D_n$ olur. Dolayısıyla, $D_n \leq T_n$ dır. ■

D_n in eleman sayısı da $n!$ olarak bulunur. Dikkat edilecek olursa D_n ve O_n de birim dönüşümden başka permütasyon yoktur. $\forall a \in D_n$ için $1a = a$ ve

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

$$\mathbf{D}_n \cap \mathcal{S}_n = \mathbf{O}_n \cap \mathcal{S}_n = \left\{ I = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & \dots & n \\ 1 & 2 & 3 & \dots & n \end{pmatrix} \right\}$$

dır. ■

Tanım 3.2.10: $a \in T_n$ alalım. $\forall x \in X_n$ için $xa \geq x$ oluyor ise a ya *sıra arttıran dönüşüm* denir. X_n üzerinde tanımlı tüm sıra arttıran dönüşümler yarıgrubuna *sıra arttıran dönüşümler yarıgrubu* denir ve $\mathbf{D}_n^*$ ile gösterilir.

$1 \leq r \leq n-1$ olmak üzere $D_{n,r}$ kümesi

$$D_{n,r} = \{a \in \mathbf{D}_n : |ima| \leq r\}$$

olarak tanımlanır. $D_{n,r}$ kümesi $\mathbf{D}_n$ yarıgrubunun bir alt yarıgrubudur. $DP_r(n)$ kümesi

$$DP_r(n) = D_{n,r} \setminus D_{n,r-1} = \{a \in \mathbf{D}_n : |ima| = r\}$$

olarak tanımlanır. $DP_r(n)$ kümesine $D_{n,r}$ nin *Rees bölümü* denir

Tanım 3.2.11: $a \in T_n$ alalım. $\forall x, y \in X_n$ için

$$xa \geq x \text{ ve } x \leq y \text{ iken } xa \leq ya$$

oluyor ise a ya *sıra koruyan ve azaltan dönüşüm* denir. X_n üzerinde tanımlı tüm sıra koruyan ve azaltan dönüşümlerin yarıgrubuna *sıra koruyan ve azaltan dönüşümler yarıgrubu* denir ve $\mathbf{C}_n$ ile gösterilir. Dikkat edilecek olursa

$$\mathbf{C}_n = \mathbf{O}_n \cap \mathbf{D}_n$$

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

dir.

Örneğin C_3 ün tüm elemanları aşağıdadır.

$$C_3 = \left\{ \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 2 & 3 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 1 & 3 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 2 & 2 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 1 & 2 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 1 & 1 & 1 \end{pmatrix} \right\}$$

Tüm kısmi dönüşümlerin yarigrubunu P_n ile göstermiştik. Şimdi P_n nin bazı alt yarigruplarını tanıyalım.

$1 \leq r \leq n-1$ olmak üzere $PK_{n,r}$ kümesi

$$K_{n,r} = \{a \in P_n : |ima| \leq r\}$$

olarak tanımlanır. $PK_{n,r}$ kümesi P_n yarigrubunun bir alt yarigrubudur.

3.3. Stirling Sayıları

Stirling sayılarını hangi problemlere cevap oluşturduğunu anlatarak tanımlamaya çalışalım. $A = \{w, x, y, z\}$ ve $B = \{1, 2, 3\}$ olsun. Bu durumda $f : A \rightarrow B$ şeklinde $3^4=81$ tane fonksiyon vardır. B nin 2 elemanlı alt kümelerinin

sayısı $\binom{3}{2}=2$ dir. Örneğin B nin, $\{1, 2\} \subset B$ alt kümesini alırsak

$f : A \rightarrow \{1, 2\}$ şeklindeki fonksiyonların sayısı $2^4=16$ dir. Dikkat edilecek olursa

$f : A \rightarrow \{1, 2\}$ şeklindeki fonksiyonlar A dan B ye örten olmayan fonksiyonların bir

kısımıdır. B nin, $\{1\} \subset B$ alt kümesini alırsak $f : A \rightarrow \{1\}$ şeklindeki fonksiyonların

sayısı $1^4=1$ dir. $f : A \rightarrow \{1\}$ şeklindeki fonksiyonlar da A dan B ye örten olmayan

fonksiyonların bir kısmıdır. Fakat örten olmayan fonksiyonları sayarken $f : A \rightarrow \{1\}$

sabit fonksiyonu B nin $\{1, 2\}, \{1, 3\}$ ve $\{1\}$ öz alt kümeleri için üç defa saydık. Tüm

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

bu durumları dikkate alırsak A dan B ye örten fonksiyonların sayısı (tüm fonksiyonların sayısından örten olmayanların sayısı çıkarılarak)

$$3^4 - \binom{3}{2}2^4 + \binom{3}{1}1^4 = 36$$

dır.

Genel olarak $|A|=m$ ve $|B|=n$ sonlu kümeleri için A dan B ye örten fonksiyonların sayısı

$$\binom{n}{n}n^m - \binom{n}{n-1}(n-1)^m + \binom{n}{n-2}(n-2)^m - \mathbf{L} + (-1)^k \binom{n}{n-k}(n-k)^m + (-1)^k \binom{n}{n-k}(n-k)^m \\ + \mathbf{L} + (-1)^{n-2} \binom{n}{2}2^m + (-1)^{n-1} \binom{n}{1}1^m$$

dir. Daha kısa olarak ifade etmek istersek $|A|=m$ ve $|B|=n$ sonlu kümeleri için A dan B ye örten fonksiyonların sayısı

$$\sum_{k=0}^{n-1} (-1)^k \binom{n}{n-k} (n-k)^m = \sum_{k=0}^n (-1)^k \binom{n}{n-k} (n-k)^m$$

dir.

Bu sayı sadece örten fonksiyonları vermenin dışında başka problemlerinde yanıtı olarak düşünebiliriz. Bu problemlere örnek olarak aşağıdaki problemi verebiliriz. Genel olarak $m \geq n$ olmak üzere m tane nesneyi n kutuya hiçbir kutu boş kalmayacak biçimde kaç farklı şekilde dağıtabiliriz? Bu problemi de yukarıdaki örten fonksiyonlar gibi düşünersek cevap aynı sayıdır. Yani genel olarak $m \geq n$ olmak üzere m tane nesneyi n kutuya hiçbirini boş kalmayacak şekilde

$$\sum_{k=0}^{n-1} (-1)^k \binom{n}{n-k} (n-k)^m = \sum_{k=0}^n (-1)^k \binom{n}{n-k} (n-k)^m$$

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

farklı şekilde dağıtabiliriz. Kabul edelimki, bu kutuları farklı yapan üzerlerindeki etiketler olsun. Yani etiketler çıkarıldığında kutular tamamen aynı kutular olsun. Bu n tane farklı etiketi bu n kutuya $n!$ farklı şekilde dağıtabileceğimizden, m tane nesneyi n kutuya hiçbiri boş kalmayacak şekilde

$$\frac{1}{n!} \left(\sum_{k=0}^{n-1} (-1)^k \binom{n}{n-k} (n-k)^m \right) = \frac{1}{n!} \left(\sum_{k=0}^n (-1)^k \binom{n}{n-k} (n-k)^m \right)$$

farklı dağıtabiliriz. Bu sayıya *ikinci tip Stirling Sayısı* denir ve $S(m,n)$ ile gösterilir.

$$S(m,n) = \frac{1}{n!} \left(\sum_{k=0}^n (-1)^k \binom{n}{n-k} (n-k)^m \right), \quad (m \geq n)$$

Dikkat edilecek olursa m elemanlı bir kümeden n elemanlı bir kümeye örten fonksiyonların sayısı

$$n!S(m,n)$$

şeklinde ifade edilebilir.

Bazı Stirling sayıları aşağıdaki çizelgede ifade edilmiştir.

Çizelge 3.1. $S(m,n)$ Stirling Sayıları

m/n	1	2	3	4	5	6	7	8
1	1							
2	1	1						
3	1	3	1					
4	1	7	6	1				
5	1	15	25	10	1			
6	1	31	90	65	15	1		
7	1	63	301	350	140	21	1	
8	1	127	966	1701	1050	266	28	1

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

Yukarıda bahsedilen dağıtım probleminde boş kutu olmasına izin verilirse, yani problem $m \geq n$ olmak üzere m tane nesneyi n tamamen aynı olan kutuya kaç farklı şekilde dağıtabiliriz olsun. Bu durumda m tane nesneyi 1 tane, 2 tane, ..., n tane tamamen aynı olan kutuya dağıtacağız. O halde $m \geq n$ olmak üzere m tane nesneyi n tamamen aynı olan kutuya

$$\sum_{i=1}^n S(m, i)$$

farklı şekilde dağıtabiliriz. Örneğin 4 farklı nesneyi 3 tane tamamen aynı olan kutuya

$$\sum_{i=1}^3 S(4, i) = S(4, 1) + S(4, 2) + S(4, 3) = 1 + 7 + 6 = 14$$

farklı şekilde dağıtabiliriz. ($S(m, i)$ sayıları Çizelge 2.2 den alınmıştır.)

Stirling sayılarının cevap olduğu problemlere aşağıdaki örneğide verebiliriz.

Örnek 3.3.1: 15015 pozitif tamsayısı sıra gözetmeksizin kaç farklı şekilde pozitif tamsayı çarpanlarına ayrılabilirdiğini bulalım. Bunun için önce

$$15015 = 3 \times 5 \times 7 \times 11 \times 13$$

olup 5 tane asal çarpan olduğuna dikkat edelim. Kutulara sayı yerleştirmek olarak problemi düşünersek 15015 sayısının çarpanlarını kutulara yerleştirilen sayıların çarpımı olarak belirleyelim. O halde 1 kutuya 2 kutuya 3 kutuya 4 kutuya ve 5 kutuya sayıları dağıtabiliriz. Örneğin iki kutuya sayıları atmak demek

$$15015 = (3 \times 5 \times 7) \times (11 \times 13) = 105 \times 143$$

yada

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

$$15015 = (3 \times 5) \times (7 \times 11 \times 13) = 15 \times 1001$$

olup 105×143 yada 15×1001 ifadelerini örnek olarak alabiliriz. Böylece 15015 pozitif tamsayısı sıra gözetmeksizin

$$\sum_{i=1}^5 S(5, i) = S(5, 1) + S(5, 2) + S(5, 3) + S(5, 4) + S(5, 5) = 1 + 15 + 25 + 10 + 1 = 52$$

farklı şekilde pozitif tamsayı çarpanlarına ayrılabilir.

Teorem 3.3.2: m ve n pozitif iki tam sayı ve $1 < n \leq m$ olsun. O zaman

$$S(m+1, n) = S(m, n-1) + nS(m, n)$$

dir.

İspat: $A = \{a_1, a_2, \mathbf{L}, a_m, a_{m+1}\}$ olsun. A kümesindeki elemanları n tane aynı kutuya hiç biri boş kalmayacak şekilde dağıtalım. Önce $B = \{a_1, a_2, \mathbf{L}, a_m\}$ kümesini $n-1$ tane aynı kutuya hiç biri boş kalmayacak şekilde

$$S(m, n-1)$$

farklı dağıtabiliriz. A kümesinde kalan a_{m+1} elemanını n -inci kutuya koyabiliriz. Bu birinci dağıtım şekli olur. Yada B kümesindeki elemanları n kutu boş kalmayacak şekilde

$$S(m, n)$$

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

farklı dağıtabiliriz. Bu n kutu içindekiler ile farklı oldu. A kümesinde kalan a_{m+1} elemanını n farklı kutudan birine koyabiliriz. Böylece a_{m+1} elemanını

$$nS(m, n)$$

farklı şekilde kutuya koyabiliriz. Buda ikinci dağıtım şekli olur. $m+1$ tane nesneyi n tamamen aynı olan kutuya $S(m+1, n)$ farklı şekilde dağıtabiliriz. Bu dağıtımı yukarıda bahsettiğimiz iki farklı şekilde yapabileceğimizden sonuç olarak

$$S(m+1, n) = S(m, n-1) + nS(m, n)$$

eşitliği elde edilmiş olur. ■

Yukarıdaki eşitliği $n!$ ile çarparsak

$$\begin{aligned} n!S(m+1, n) &= n!S(m, n-1) + n!nS(m, n) \\ n!S(m+1, n) &= n((n-1)!S(m, n-1) + n!S(m, n)) \end{aligned}$$

$m+1$ elemanlı bir kümeden n elemanlı bir kümeye tanımlı örten fonksiyonların sayısı m elemanlı bir kümeden $n-1$ elemanlı bir kümeye tanımlı örten fonksiyonların sayısı ile m elemanlı bir kümeden n elemanlı bir kümeye tanımlı örten fonksiyonların sayısının toplamının n katı olduğu bulunur.

Stirling sayıları T_n ve P_n nin bazı alt yarıgruplarının eleman sayıları ve bazı alt yarıgrupların belli tipteki elemanların sayıları belirlendiği çalışmalarda karşımıza çıkmaktadır. Stirling sayılarına rank hesaplamalarında karşılaşılmakta olup ilgili çalışmalar ve sonuçlar bazı alt yarıgrupların rank özellikleri ile ilgili 2.5 nolu bölümde derlenmiştir. Aşağıda Stirling sayıları ile karşılaştığımız sonuçlar derlenmiştir.

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

T_n yarıgrubunun D_n alt yarıgrubunu daha önce tanımlamıştık. D_n alt yarıgrubunun tüm idempotent elemanlarının kümesi $E(D_n)$ ve ikinci tip Stirling Sayısı $S(m, n)$ olmak üzere

$$E(D_n) = \sum_{r=0}^n S(n, r) - 1$$

dir.

$Q = \{a \in P_n : |ima| = r\}$ olmak üzere Q kümesinin tüm nilpotent elemanlarının sayısı Laradji ve Umar tarafından 2004 yılında yapılan çalışmada

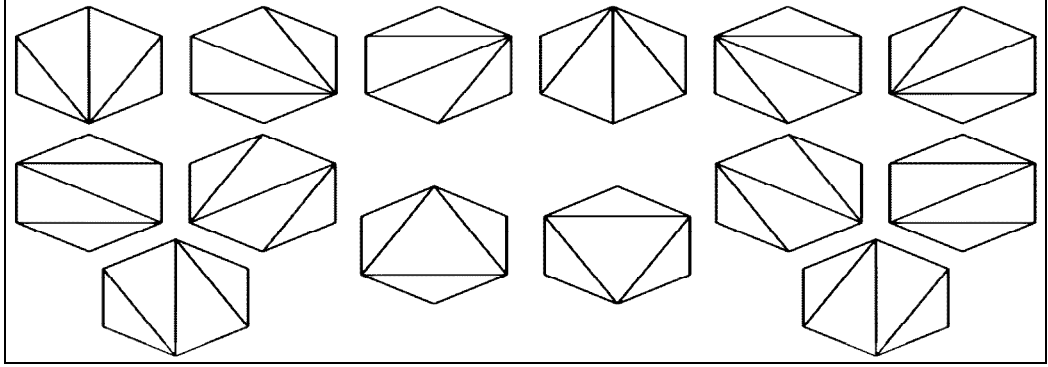
$$|N(Q)| = \binom{n}{r} S(n, r+1) r!$$

olarak bulunmuştur.

3.4. Catalan Sayıları

Catalan sayılarını hangi problemlere cevap oluşturduğunu anlatarak tanımlamaya çalışalım. $n+2$ kenarlı bir çokgen köşegenlerle kaç farklı şekilde üçgenlere bölünebileceğini bulmaya çalışalım. Örneğin altıgende 14 tane farklı üçgen vardır. ($n+2=6, n=4$)

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

Şekil 3.1. Altıgenin 14 farklı şekilde üçgenlere ayrılışı

n basamaklı bir merdivenin, n tane karoyla kaç farklı şekilde kaplanabileceğinin cevabını arayalım. Örneğin dört basamak 14 tane farklı şekilde karo döşenir.

1'den n 'e kadar olan sayıların, sıralı üçlü oluşturmamak koşuluyla kaç farklı şekilde dizilebileceğini bulalım. Örneğin 1,2,3,4 ile sıralı üçlü oluşturmamak koşulu ile 14 farklı diziliş vardır. Bu farklı dizilişler

$$1432, 2143, 2413, 2431, 3142, 3214, 3241, 3412, 3421, \\ 4132, 4213, 4231, 4312, 4321$$

şeklindedir.

$n+1$ tane sayı belli bir sırada verilmiş olsun. Bu sayıların sıralarını değiştirmeden kaç farklı şekilde çarpabileceğimizi bulalım. Örneğin $n=4$ ise beş tane sayı a, b, c, d, e olmak üzere 14 farklı şekilde çarpabiliriz. Tüm farklı çarpımlar aşağıdaki gibidir.

$$(((a \cdot b) \cdot c) \cdot d) \cdot e, ((a \cdot b) \cdot c) \cdot (d \cdot e), ((a \cdot b) \cdot (c \cdot d)) \cdot e, (a \cdot b) \cdot ((c \cdot d) \cdot e), (a \cdot b) \cdot (c \cdot (d \cdot e)), \\ ((a \cdot (b \cdot c)) \cdot d) \cdot e, (a \cdot (b \cdot c)) \cdot (d \cdot e), (a \cdot ((b \cdot c) \cdot d)) \cdot e, (a \cdot (b \cdot (c \cdot d))) \cdot e, (a \cdot (((b \cdot c) \cdot d) \cdot e)), \\ a \cdot ((b \cdot c) \cdot (d \cdot e)), a \cdot ((b \cdot (c \cdot d)) \cdot e), a \cdot (b \cdot ((c \cdot d) \cdot e)), a \cdot (b \cdot (c \cdot (d \cdot e)))$$

n tane açan ve n tane kapanan parantezi kaç farklı şekilde dengeli gruplandırabileceğimizi bulalım. Burada dengeli gruplandırmaktan kasıt parantezlerin dizilişinde herhangi bir yerde ayırma yaparsak soldan sağa doğru açılan

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

parantezlerin sayısı kapanan parantezlerin sayısından büyük ya da eşit olmasıdır. Örneğin $n=4$ alınırsa 14 farklı şekilde dengeli gruplandırabiliriz. Tüm farklı gruplandırmalar aşağıdaki gibidir.

()()(), ()(()), ()()(), ()(()), ()((())), ()()(), ()(()), ()()(), ((()))(), ()(),
()(), ((()))(), ((())), (((())))

$n \times n$ karelik bir alanda, köşegenin üzerine çıkmayacak şekilde, sol alt köşeden sağ üst köşeye kaç farklı şekilde ulaşılabileceğini bulalım. Örneğin 4×4 lük alanda 14 tane farklı yol istenilen özelliği sağlar. Bu problemin cevabının ispatı Nesin (2009) da yer almaktadır.

Genel durum $n \times n$ karelik bir alanda istenilen yolların sayısı

$$C_n = \frac{1}{n+1} \binom{2n}{n}$$

olup bu sayıya *Catalan Sayısı* denir ve C_n ile gösterilir.

Çizelge 3.2. C_n Catalan Sayıları

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
C_n	1	2	5	14	42	132	429	1430	4862	16796

Yukarıda bahsedilen problemlerden dolayı n tane parantezin dengeli gruplandırılma sayısının n -inci Catalan sayısı C_n olduğunu biliyoruz. Bu n tane parantezin dengeli gruplandırılma sayısını herhangi bir dengeli gruplandırma üzerinden bulmaya çalışalım. Bir dengeli gruplandırmada bir parantez seçelim. Bu seçtiğimiz parantezin dışındaki parantez sayısı A , seçtiğimiz parantezin içindeki parantez sayısı B olsun.

$$A(B)$$

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

Bir parantez seçtiğimizden geriye $n-1$ parantez kalmıştır. Bu durumda B $n-1$ tane parantez gruplandırma sayısı C_{n-1} olsa A da 0 parantez gruplandırma sayısı C_0 olabilir, B $n-2$ parantez gruplandırma sayısı C_{n-2} olsa A da 1 gruplandırma sayısı C_1 olup böylece devam edilirse

$$C_n = C_0 C_{n-1} + C_1 C_{n-2} + \mathbf{K} + C_{n-1} C_0$$

eşitliği elde edilir.

Catalan sayılarının $C_n = \frac{1}{n+1} \binom{2n}{n}$ olduğunu göstermek için katsayıları

Catalan sayıları olan bir seri tanımlayalım. Bu seri

$$c(x) = C_0 + C_1 x + C_2 x^2 + \mathbf{L} = \sum_{i=0}^{\infty} C_i x^i$$

olsun. $c^2(x)$ yi

$$c^2(x) = C_0 C_0 + (C_0 C_1 + C_1 C_0) x + \mathbf{L} = \sum_{i=0}^{\infty} (C_0 C_i + C_1 C_{i-1} + \mathbf{L} + C_i C_0) x^i$$

olarak elde ederiz. Dikkat edilecek olursa $c^2(x)$ nin i -inci teriminin katsayısı C_{i+1} olup $c^2(x)$ yi

$$c^2(x) = C_1 + C_2 x + C_3 x^2 + \mathbf{L}$$

olup

$$\begin{aligned} x c^2(x) &= C_1 x + C_2 x^2 + C_3 x^3 + \mathbf{L} \\ x c^2(x) + C_0 &= C_0 + C_1 x + C_2 x^2 + C_3 x^3 + \mathbf{L} \\ x c^2(x) + C_0 &= c(x) \end{aligned}$$

elde edilir. $C_0 = 1$ olduğundan son eşitlik

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

$$xc^2(x) - c(x) + 1 = 0$$

şeklini alır . Bu denklemin kökleri

$$c(x) = \frac{1 \pm \sqrt{1-4x}}{2x}$$

dir. $c(x) = \frac{1 - \sqrt{1-4x}}{2x} = \frac{1}{2x} - \frac{1}{2x}(\sqrt{1-4x})$ alalım ve

$$(1-4x)^{\frac{1}{2}} = \binom{\frac{1}{2}}{0} - \binom{\frac{1}{2}}{1}4x + \binom{\frac{1}{2}}{2}(4x)^2 + \mathbf{L} + (-1)^n \binom{\frac{1}{2}}{n}(4x)^n + \mathbf{L}$$

eşitliğini kullanalım.

$$\begin{aligned} \binom{\frac{1}{2}}{n} 4^n &= \frac{\frac{1}{2} \left(\frac{1}{2}-1\right) \left(\frac{1}{2}-2\right) \mathbf{L} \left(\frac{1}{2}-n+1\right)}{n!} 4^n \\ &= \frac{\frac{1}{2} \left(-\frac{1}{2}\right) \left(-\frac{3}{2}\right) \mathbf{L} \left(-\frac{2n+3}{2}\right)}{n!} 4^n \\ &= \frac{(-1)^{n-1} 1.3.5 \mathbf{L} (2n-3)}{2^n n!} (2.2)^n \\ &= \frac{(-1)^{n-1} 1.3.5 \mathbf{L} (2n-3)}{n!} 2^n \frac{2.4.6 \mathbf{L} (2n-2)}{2.4.6 \mathbf{L} (2n-2)} \\ &= \frac{(-1)^{n-1} 1.3.5 \mathbf{L} (2n-3)}{n!} 2^n \frac{2.4.6 \mathbf{L} (2n-2)}{2^{n-1} (n-1)!} \\ &= \frac{(-1)^{n-1} (2n-2)!}{(n-1)! n!} 2^n \frac{(2n-1)}{(2n-1)} \end{aligned}$$

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

olup

$$\binom{\frac{1}{2}}{n} 4^n = (-1)^{n-1} \binom{2n}{n} \frac{1}{2n-1}$$

elde edilir.

$$(1-4x)^{\frac{1}{2}} = \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \binom{\frac{1}{2}}{n} 4^n x^n = \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n (-1)^{n-1} \binom{2n}{n} \frac{1}{2n-1} x^n$$

eşitliği elde edilir. Yukarıdaki son eşitlik $c(x) = \frac{1}{2x} - \frac{1}{2x}(1-4x)^{\frac{1}{2}}$ de yerine yazılırsa

$$c(x) = \frac{1}{2x} - \frac{1}{2x}(1-4x)^{\frac{1}{2}} = \frac{1}{2x} - \frac{1}{2x} \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n (-1)^{n-1} \binom{2n}{n} \frac{1}{2n-1} x^n$$

eşitliği elde edilir. Buradan $c(x)$ deki x^n nin katsayısının C_n olduğu hatırlanırsa (dikkat edilirse toplam sembolünde x^{n+1} in katsayısı $\frac{1}{2}$ ile çarpılınca x^n nin katsayısı bulunur.)

$$C_n = \frac{1}{2} \frac{1}{2(n+1)-1} \binom{2(n+1)}{n+1} = \frac{1}{2} \frac{1}{2n+1} \frac{(2n+2)!}{(n+1)!(n+1)!} = \frac{1}{2} \frac{1}{2n+1} \frac{(2n)!(2n+1)(2n+2)}{(n+1)n!(n+1)n!}$$

$$C_n = \frac{1}{n+1} \binom{2n}{n}$$

Catalan sayıları T_n nin bazı alt yarıgruplarının eleman sayıları ve bazı alt yarıgrupların belli tipteki elemanların sayıları belirlendiği çalışmalarda karşımıza çıkmaktadır. Catalan sayıları ile rank hesaplamalarında karşılaşılmış olup ilgili

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

çalışmalar ve sonuçlar bazı alt yarıgrupların rank özellikleri ile ilgili 2.5 nolu bölümde derlenmiştir. Aşağıda Catalan sayıları ile karşılaştığımız sonuçlar derlenmiştir.

Önceki bölümlerde $X_n = \{1, 2, 3, \mathbf{K}, n\}$ kümesi üzerinde tanımlı tüm sıra koruyan ve azaltan dönüşümlerin yarı grubuna *sıra koruyan ve azaltan dönüşümler yarı grubu* olarak adlandırıp ve C_n ile gösterildi. Dikkat edilecek olursa

$$C_n = O_n \cap D_n$$

dir. Higgins tarafından 1993 de yapılan çalışmada C_n , n -inci Catalan sayısı olmak üzere sıra koruyan ve azaltan dönüşümlerin yarı grubu C_n nin eleman sayısının

$$|C_n| = \frac{1}{n+1} \binom{2n}{n} = C_n$$

olduğu gösterilmiştir.

T_n yarı grubunda sıfır eleman yoktur. Bu yüzden T_n de nilpotent eleman mevcut değildir. Dikkat edilecek olursa T_n de sabit dönüşümler T_n nin sağ sıfır elemanlardır.

D_n ve C_n yarı grubunda sıfır eleman $\begin{pmatrix} 1 & 2 & \mathbf{L} & n \\ 1 & 1 & \mathbf{L} & 1 \end{pmatrix}$ dir. Laradji ve Umar

tarafından 2006 de yapılan çalışmada C_{n-1} , $n-1$ -inci Catalan sayısı olmak üzere sıra koruyan ve azaltan dönüşümlerin yarı grubu C_n nin tüm nilpotent elemanlarının sayısının

$$|N(C_n)| = \frac{1}{n} \binom{2n-2}{n-1} = C_{n-1}$$

olduğu gösterilmiştir.

3.5. Bazı Altyarıgrupların Rank Özellikleri

Yukarıda bahsedilen Stirling ve Catalan sayıları T_n ve P_n yarıgruplarının bazı alt yarıgruplarının rank ve idempotent rankları hesaplanırken karşılaşılmıştır. Bu bölüm rankları hesaplanırken bu sayılarla karşılaşılan çalışmalar ve bulunan sonuçlar derlenmiştir.

Howie ve McFadden 1990 yılında yaptıkları çalışmada T_n nin alt yarıgrubu $K_{n,r}$ nin rankının

$$\text{rank}(K_{n,r}) = S(n, r)$$

olduğunu göstermiştir. Yine aynı çalışmada $K_{n,r}$ nin idempotent rankının

$$\text{idrank}(K_{n,r}) = S(n, r)$$

olduğunu gösterilerek $K_{n,r}$ nin rank ve idempotent rankının eşit olduğu bulunmuştur.

P_n yarıgrubunun $PK_{n,r}$ alt yarıgrubu daha önce tanımlanmıştı. Garba tarafından 1990 yılında yapılan çalışmada $PK_{n,r}$ alt yarıgrubunun rankı

$$\text{rank}(PK_{n,r}) = S(n+1, r+1)$$

olarak bulunmuştur. Yine aynı çalışmada $PK_{n,r}$ alt yarıgrubunun idempotent rankının

$$\text{idrank}(PK_{n,r}) = S(n+1, r+1)$$

olarak gösterilip $PK_{n,r}$ nin rank ve idempotent rankının eşit olduğu bulunmuştur.

3. T_n ve P_n YARIGRUPLARI VE BAZI ALT YARIGRUPLARI Hayriye GÜÇKİR

$DP_r(n)$ Rees bölümünü daha önce tanımlanmış olup Umar tarafından 1996 yılında yapılan çalışmada $DP_r(n)$ nin rankı

$$\text{rank}(DP_r(n)) = S(n, r)$$

olarak bulunmuştur.

4. İDEMPOTENTLER TARAFINDAN DOĞURULAN DÖNÜŞÜM YARIGRUPLARI

Bu bölümde J.M. Howie tarafından tüm dönüşümler yarı grubunun idempotentler tarafından doğurulan alt yarı grupları ve tüm dönüşümler yarı grubunun idempotent doğurayları ile ilgili 1966 ve 1978 deki çalışmaları derlenecektir.

Öncelikle tüm dönüşümler yarı grubunda bir dönüşümün idempotent olması için gerek ve yeter koşulları aşağıdaki önerme ile ifade edelim.

4.1. ST_n Yarı grubunda İdempotentlerin İndirgenemez Çarpımı

Önceki bölümlerde olduğu gibi $X_n = \{1, 2, 3, \mathbf{K}, n\}$ bir sonlu küme olmak üzere X_n kümesinden X_n kümesine tanımlı tüm dönüşümler yarı grubu T_n yarı grubunu alalım.

Öncelikle tüm dönüşümler yarı grubu T_n de bir dönüşümün idempotent olması için gerek ve yeter koşulları aşağıdaki önerme ile ifade edelim.

Önerme 4.1.1: $a \in T_n$ olsun. a nın idempotent olması için gerek ve yeter koşul $a|_{ima}$ birim dönüşüm olmasıdır.

İspat: $(\Rightarrow)$ $a^2 = a$ olsun. Herhangi bir $y \in ima$ alalım. O zaman $xa = y$ olacak şekilde $x \in X_n$ vardır. O halde $a^2 = a$ olduğundan

$$ya = (xa)a = xa = y \Rightarrow ya = y$$

olup $a|_{ima}$ birim dönüşümdür.

$(\Leftarrow)$ $a|_{ima}$ dönüşümü birim dönüşüm olsun. Her $x \in X_n$ için $xa \in ima$ olduğundan

$$(xa)a = xa$$

olup $a^2 = a$ dir. Yani a idempotentdir. ■

$E(ST_n)$ ile singüler dönüşümler kümesindeki tüm idempotentlerin kümesini gösterelim. Aşağıdaki teorem singüler dönüşümler kümesindeki idempotentlerin sayısını vermektedir.

Teorem 4.1.2: $|E(ST_n)| = \sum_{r=1}^{n-1} \binom{n}{r} r^{n-r}$ dir.

İspat: $a \in E(ST_n)$ olsun. $|ima| = r$ olarak alalım. $a \in ST_n$ olup $1 \leq r \leq n-1$ dir. a idempotent olup

$$a|_{ima} : ima \rightarrow ima$$

dönüşümü birim dönüşümdür. Yani $ima = Y$ ve $g = a|_{X_n - Y}$ olmak üzere

$$a|_Y : Y \rightarrow Y, \text{ birim dönüşüm}$$

$$g : X_n - Y \rightarrow Y, \text{ herhangi bir dönüşüm}$$

olarak ele alalım. Bu durumda $a : X_n \rightarrow X_n$, dönüşümünü her $x \in X_n$ için

$$xa = \begin{cases} x, & x \in Y \\ xg, & x \notin Y \end{cases}$$

olarak tanımlanırsa $a \in E(ST_n)$ olur. Gerçekten de $xg \in Y$ olduğuna dikkat edilirse

$$x \in Y \Rightarrow xa^2 = (xa)a = xa = x$$

$$x \notin Y \Rightarrow xa^2 = (xg)a = xg = xa$$

olup a bir idempotent elemandır.

Böylece $1 \leq r \leq n-1$ ve $ima = Y$ olmak üzere X_n nin bir r elemanlı alt kümesi Y için r^{n-r} tane idempotent dönüşüm var. r elemanlı her farklı Y kümesi için farklı idempotentler bulunacağından bunların sayısı

$$\binom{n}{r} r^{n-r}$$

dir. Her farklı r sayısı için sayma yapılırsa

$$|E(ST_n)| = \sum_{r=1}^{n-1} \binom{n}{r} r^{n-r}$$

olarak bulunur. ■

S_n nin birim dönüşümü idempotent olup bu sayılara eklenerek T_n deki tüm idempotentlerin sayısı bulunur. Bu sayı aşağıdaki sonuçta ifade edilmiştir.

Sonuç 4.1.3: $|E(T_n)| = \left(\sum_{r=1}^{n-1} \binom{n}{r} r^{n-r} \right) + 1 = \sum_{r=1}^n \binom{n}{r} r^{n-r}$ dir. ■

Singüler dönüşümler yarıgrubu $ST_n = T_n - S_n$ için doğuray kümesi bulalım.

Hatırlanacak olursa $a \in ST_n$ ise $|ima| \leq n-1$ dir. $K_{n,r}^*$ kümesini

$$K_{n,r}^* = \{a \in T_n : |ima| = r\}$$

4. İDEMPOİTENTLER TARAFINDAN DOĞURULAN DÖNÜŞÜM

YARIGRUPLARI

Hayriye GÜÇKİR

olarak tanımlayalım. Bu durumda dikkat edilecek olursa $K_{n,n}^* = S_n$ ve $\bigcup_{r=1}^{n-1} K_{n,r}^* = ST_n$ dir.

Önerme 4.1.4: Eğer bir $X \subseteq ST_n$ için $K_{n,n-1}^* \subseteq \langle X \rangle$ ise $ST_n = \langle X \rangle$ dir.

İspat: Bir $X \subseteq ST_n$ için $K_{n,n-1}^* \subseteq \langle X \rangle$ olsun. Herhangi bir $a \in ST_n \setminus K_{n,n-1}^*$ elemanının X in elemanlarının çarpımı olarak yazılabildiğini göstermeliyiz.

$$ST_n = \bigcup_{r=1}^{n-1} K_{n,r}^*$$

olup $1 \leq r \leq n-2$ olmak üzere $a \in K_{n,r}^*$ alalım. En az bir tane farklı çift $(i, j) \in X_n \times X_n$ için $ia = ja$ ve en az bir $y \in X_n - ima$ vardır. $g_{i,j} : X_n \rightarrow X_n$ ve $\hat{a}_{i,j} : X_n \rightarrow X_n$ dönüşümleri sırasıyla

$$xg_{i,j} = \begin{cases} j, & x = i \\ x, & x \neq i \end{cases} \text{ ve } x\hat{a}_{i,j} = \begin{cases} y, & x = i \\ xa, & x \neq i \end{cases}$$

olarak tanımlayalım. Dikkat edilecek olursa $g_{i,j} \in K_{n,n-1}^*$ ve $|im\hat{a}| = |ima| + 1$ olup $\hat{a}_{i,j} \in K_{n,r+1}^*$ dir. Yukarıdaki tanımlama ile

$$a = g_{i,j}\hat{a}_{i,j}$$

olur. Benzer şekilde işleme $a = \hat{a}_{i,j}$ alınarak $\hat{a}_{k,l} \in K_{n,n-1}^*$ olana kadar devam edilirse

$$a = g_{i,j} \mathbf{L} g_{k,l} \hat{a}_{k,l}$$

şeklinde yazabiliriz. Böylece

$$g_{i,j}, \mathbf{K}, g_{k,l}, \hat{a}_{k,l} \in K_{n,n-1}^* = \langle X \rangle$$

olup $a \in \langle X \rangle$ dir. ■

O halde $K_{n,n-1}^*$ nin her doğuray kümesi ST_n nin doğuray kümesidir. Yani bir kümenin ST_n nin doğuray kümesi olduğunu göstermek için o kümenin $K_{n,n-1}^*$ kümesini doğurduğunu göstermek göstermek yeterli olacaktır.

$def(a) = r$ olmak üzere imaj kümesinde $n - r$ tane eleman olan dönüşümleri içeren $\mathcal{D}$ -sınıfını D_{n-r} ile gösterdiğimizi hatırlayalım.

Önerme 4.1.5: $n \geq 2$ olmak üzere her $a \in D_{n-1}$ elemanı defecti 1 olan idempotentlerin çarpımı olarak yazılabilir.

İspat: $Shift(a)$, $Def(a)$ kümelerini ve $shift(a)$. $def(a)$ pozitif tam sayılarını daha önce tanımladık. $a \in D_{n-1}$ ve $shift(a) = r$ olsun. $n = 2$ ise

$$D_1 = \left\{ \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 1 & 1 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 2 & 2 \end{pmatrix} \right\}$$

olup sonuç aşıkardır.

$n \geq 3$ alalım. $shift(a) = r = 1$ ise $a \in E(D_{n-1})$ olur.

$n \geq 3$ ve $r \geq 2$ olsun. Genelliği bozmaksızın a nın $Shift(a) = \{1, 2, \mathbf{K}, r\}$

olsun. Yani her $1 \leq i \leq r$ için $a_i \neq i$ olmak üzere

$$a = \begin{pmatrix} 1 & 2 & \mathbf{L} & r & r+1 & \mathbf{L} & n \\ a_1 & a_2 & \mathbf{L} & a_r & r+1 & \mathbf{L} & n \end{pmatrix}$$

olsun. $a \in D_{n-1}$ olup $defect(a) = 1$ olacağından $z \in X_n$ olmak üzere $Defect(a) = \{z\}$ olsun. O halde, $z \in \{1, 2, \dots, r\}$ olur. Dikkat edilecek olursa $defect(a) = 1$ olduğundan $\{1, 2, \dots, r\}$ kümesindeki iki elemanın görüntüsü aynıdır, yani $a_1, a_2, \mathbf{L}, a_r$ listesinde $r-1$ tane farklı eleman vardır. Ayrıca $a_1 = a_2 \in \{1, 2\}$ olsa $shift(a) = r$ oluşu ile çelişir.

O halde düşünmemiz gereken 4 temel durum vardır.

I. Durum $\forall 1 \leq i \leq r$ için $a_i \in \{1, 2, \dots, r\}$, $a_1 = a_2 \notin \{1, 2\}$, $z \notin \{1, 2\}$

II. Durum $\forall 1 \leq i \leq r$ için $a_i \in \{1, 2, \dots, r\}$, $a_1 = a_2 \notin \{1, 2\}$, $z = 1$ ($z = 2$ de olabilir ama farklı bir durum yaratmaz.)

III. Durum $a_r = r+1$, $z \in \{1, 2, \dots, r-1\}$

IV. Durum $a_r = r+1$, $z = r$

I. Durumda $\forall 1 \leq i \leq r$ için $a_i \in \{1, 2, \dots, r\}$, $a_1 = a_2 \notin \{1, 2\}$, $z \notin \{1, 2\}$ olmak üzere

$$g = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & \dots & n \\ 1 & 1 & 3 & \dots & n \end{pmatrix}, \quad b = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & \dots & r & r+1 & \dots & n \\ a_1 & 2 & a_3 & \dots & a_r & r+1 & \dots & n \end{pmatrix}$$

olarak tanımlanırsa,

$$gb = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & \dots & r & r+1 & \dots & n \\ a_1 & a_1 & a_3 & \dots & a_r & r+1 & \dots & n \end{pmatrix} = a$$

olur. Çünkü $a_1 = a_2 \notin \{1, 2\}$ dir.

II. Durumda $\forall 1 \leq i \leq r$ için $a_i \in \{1, 2, \dots, r\}$, $a_1 = a_2 \notin \{1, 2\}$, $z = 1$ olmak üzere

$$b = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & \dots & r & r+1 & \dots & n \\ 1 & 1 & a_3 & \dots & a_r & r+1 & \dots & n \end{pmatrix}, \quad g = \begin{pmatrix} 1 & 2 & \dots & n \\ a_1 & 2 & \dots & n \end{pmatrix}$$

olarak tanımlanırsa

$$bg = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & \dots & r & r+1 & \dots & n \\ a_1 & a_2 & a_3 & \dots & a_r & r+1 & \dots & n \end{pmatrix} = a$$

olur.

III. Durumda $a_r = r+1, z \in \{1, 2, \dots, r-1\}$

$$g = \begin{pmatrix} 1 & \dots & r-1 & r & r+1 & \dots & n \\ 1 & \dots & r-1 & r+1 & r+1 & \dots & n \end{pmatrix}, \quad b = \begin{pmatrix} 1 & 2 & \dots & r-1 & r & \dots & n \\ a_1 & a_2 & \dots & a_{r-1} & r & \dots & n \end{pmatrix}$$

Olarak tanımlanırsa

$$gb = \begin{pmatrix} 1 & 2 & \dots & r-1 & r & r+1 & \dots & n \\ a_1 & a_2 & \dots & a_{r-1} & r+1 & r+1 & \dots & n \end{pmatrix} = a$$

olur.

IV. Durumda $a_r = r+1, z = r$ olmak üzere

$$g = \begin{pmatrix} 1 & 2 & \dots & r-1 & r & r+1 & \dots & n \\ 1 & 2 & \dots & r-1 & r+1 & r+1 & \dots & n \end{pmatrix}, \quad b = \begin{pmatrix} 1 & 2 & \dots & r-1 & r & \dots & n \\ r & a_2 & \dots & a_{r-1} & r & \dots & n \end{pmatrix}$$

ve

$$x = \begin{pmatrix} 1 & \dots & r-1 & r & r+1 & \dots & n \\ 1 & \dots & r-1 & a_1 & r+1 & \dots & n \end{pmatrix}$$

olarak tanımlanırsa

$$gbx = \begin{pmatrix} 1 & 2 & \dots & r-1 & r & r+1 & \dots & n \\ a_1 & a_2 & \dots & a_{r-1} & r+1 & r+1 & \dots & n \end{pmatrix} = a$$

bulunur.

Bu dört durumda da $g, x \in E(D_{n-1})$, $b \in D_{n-1}$ ve $shift(b) = r-1$ olmak üzere a yı

$$a = gb, a = bg, a = gb \text{ veya } a = gbx$$

şeklinde yazılabilmektedir. İspatı tamamlamak için b nin idempotent olduğunu göstermek yeterlidir. Eğer $shift(b) = r-1 = 1$ ise b bir idempotent olup a defect i 1 olan idempotentlerin çarpımı olarak yazılabilir. Eğer $shift(b) = r-1 \geq 2$ ise benzer işlemler b için de yazılabileceğinden ve her defasında $shift$ 1 azalacağından sonuç elde edilinceye kadar bu işlem tekrarlanabilir. Böylece $a \in D_{n-1}$ elemanı defecti 1 olan idempotentlerin çarpımı olarak yazılabilir. ■

Önerme 4.1.6: D_{n-1} sınıfındaki tüm idempotentlerin kümesi $E(D_{n-1})$ olmak üzere

$$|E(D_{n-1})| = n(n-1)$$

dir.

İspat: $a \in E(D_{n-1})$ alalım. $Y \subseteq X_n$ için $ima = Y$ ise $|Y| = n-1$ ve a bir idempotent olduğundan $a|_Y = 1_Y$ dir. O halde $|X_n - Y| = 1$ dir. Dolayısıyla, sadece bir $x \in X_n - Y$ için $xa \in Y$ olacak şekilde tanımlamak mümkündür. $|Y| = n-1$ elemanı

4. İDEMPOİTİNTLER TARAFINDAN DOĞURULAN DÖNÜŞÜM

YARIGRUPLARI

Hayriye GÜÇKİR

olduğundan xa yı $(n-1)$ farklı Şekilde tanımlayabiliriz. Ayrıca, X_n in $n-1$ elemanlı n tane altkümesi olduğundan

$$|E(D_{n-1})| = n(n-1)$$

olur. ■

$a \in D_{n-1}$ olsun. Ayrıca,

$$a = a_1 a_2 \dots a_m$$

olacak Şekilde $a_1, a_2, \dots, a_m \in D_{n-1}$ mevcut olsun.

$$|ima| = |ima_1| = |ima_2| = \dots = |ima_m| = n-1$$

ve

$$im(a) = im(a_1 a_2 \dots a_m) \subseteq im(a_m)$$

olduğundan $im(a) = im(a_m)$ olmak zorundadır. Ayrıca,

$$Ker(a_1) \subseteq Ker(a_1 a_2 \dots a_m) = Ker(a)$$

ve $Ker(a_1)$ ve $Ker(a)$ nın denklik sınıflarının sayısı $(n-1)$ olup

$$Ker(a_1) = Ker(a)$$

olur.

Dikkat edilecek olursa D_{n-1} deki L sınıflarının sayısı n , R sınıflarının sayısı $\binom{n}{2} = \frac{n(n-1)}{2}$ dir.

Sonuç 4.1.7: Bir $A \subseteq D_{n-1}$ için $D_{n-1} \subseteq \langle A \rangle$ ise A nın eleman sayısı

$$|A| \geq \max \left\{ n, \frac{n(n-1)}{2} \right\} = \frac{n(n-1)}{2}, \quad (n \geq 3)$$

olur. ■

İspat: $a \in D_{n-1}$ olsun. $D_{n-1} \subseteq \langle A \rangle$ olduğundan

$$a = a_1 a_2 \dots a_m$$

olacak şekilde $a_1, a_2, \dots, a_m \in A \subseteq D_{n-1}$ vardır. Özel olarak

$$a = \begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix}, \quad i \neq j$$

seçilir ise $Ker(a) = Ker(a_1)$ olduğundan $a_1 \in R_{[i,j]}$ dir. O halde $a_1 \in R_{[i,j]}$ ve $a_1 \in A$ olup A kümesi her bir R sınıfından bir eleman içermelidir. $im(a) = im(a_m)$ olup $a_m \in L_{\{1,2,\dots,i-1,i+1,\dots,n\}}$ dir. O halde $a_m \in L_{\{1,2,\dots,i-1,i+1,\dots,n\}}$ ve $a_m \in A$ olup A kümesi her bir L sınıfından bir eleman içermelidir. Dolayısıyla, A her bir L sınıfından ve her bir R sınıfından en az bir eleman içermek zorundadır. ■

4.2. ST_n Yarigrubunun Rank Özellikleri

J.M. Howie, (1978) deki çalışmasıyla singüler dönüşümler yarigrubunun idempotent rankının $\frac{n(n-1)}{2}$ ve (1987) de de Gomes ile birlikte yaptığı çalışmada singüler dönüşümler yarigrubunun rankının idempotent rankına eşit olduğunu göstermiştir. Bu bölümde yukarıda bahsedilen çalışmalar derlemecektir.

Teorem 4.2.1: $a, b \in T_n$

$$def(ab) \geq def a, def b$$

dır.

İspat: $im(ab) \subseteq im(b)$ olup $def(ab) \geq def(b)$ olduğu açıktır.
 $Ker(a) \subseteq Ker(ab)$ olup

$$|im(ab)| \leq |im(a)| \Rightarrow def(ab) \geq def(a)$$

olduğu açıktır. O halde

$$def(ab) \geq def a, def b$$

dir. ■

Önerme 4.2.2: $a \in T_n$ ve $def(a) = 1$ olsun. Eğer $a = a_1 a_2 \dots a_m$ olacak şekilde defecti 1 olan a_i dönüşümleri mevcut ise

$$\text{Ker}(a) = \text{Ker}(a_1) \text{ ve } \text{Def}(a) = \text{Def}(a_m)$$

dir.

İspat: $(i, j) \in \text{Ker}(a_1)$ ise $ia_1 = ja_1$ olup

$$(ia_1)a_2a_3\dots a_m = (ja_1)a_2a_3\dots a_m$$

$$ia = ja \Rightarrow (i, j) \in \text{Ker}a$$

$$\text{Ker}(a_1) \subseteq \text{Ker}(a)$$

olur. Ayrıca $\text{def}(a_1) = \text{def}(a) = 1$ olduğundan $\text{Ker}(a_1) = \text{Ker}(a)$ olur.

$$X_n a = X_n (a_1 a_2 \dots a_{m-1}) a_m \subseteq X_n a_m$$

olup $\text{im}(a) \subseteq \text{im}(a_m)$ dir. Dolayısıyla, $\text{Def}(a_m) \subseteq \text{Def}(a)$ olur.

$\text{def}(a_m) = \text{def}(a) = 1$ olup $\text{Def}(a_m) = \text{Def}(a)$ olur. ■

Tanım 4.2.3: $a_1, a_2, \dots, a_m$ idempotent olsun. Eğer $\forall i = 1, 2, \dots, m$ için $a_i a_{i+1} \neq a_i$ ve $a_i a_{i+1} \neq a_{i+1}$ ise $a_1 a_2 \dots a_m$ ifadesine *indirgenemez çarpım* denir.

$a \in E(ST_n)$ ve $\text{def}(a) = 1$ olsun. O zaman,

$$a = \begin{pmatrix} 1 & 2 & \dots & i-1 & i & i+1 & \dots & n \\ 1 & 2 & \dots & i-1 & j & i+1 & \dots & n \end{pmatrix}, \quad (i \neq j)$$

şeklindedir. Bu yüzden bir $a = \begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix}$ şeklinde yazabiliriz.

$$a = \begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix} \text{ ise } Def(a) = \{i\} \text{ ve } Ker(a) = \{(i, j), (j, i)\} \cup \{(k, k) : k \in X_n\}$$

denklik bağıntısını $[i j]$ ile gösterelim.

$$\text{Not: } a = \begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix} \text{ ve } b = \begin{pmatrix} j \\ i \end{pmatrix} \text{ ise } Ker(a) = Ker(b) = [i j] \text{ olur.}$$

Önerme 4.2.4: $a \in ST_n$ ve $def a = 1$ olsun. Eğer a defecti 1 olan idempotentlerin

$$a = \begin{pmatrix} i_1 \\ j_1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_2 \\ j_2 \end{pmatrix} \dots \begin{pmatrix} i_m \\ j_m \end{pmatrix}, (m \geq 2)$$

şeklinde bir indirgenemez çarpımı ise

- i. $Ker(a) = [i_1 j_1]$
- ii. $Def(a) = [i_m]$
- iii. Her $r = 2, \dots, m$ için $i_{r-1} = j_r, j_{r-1} \neq i_r$

dir.

İspat: (i) ve (ii) şıkları yukarıdaki önermeden dolayı doğrudur. Şimdi (iii) şikkının doğruluğunu gösterelim.

$$r = 2, 3, \dots, m \text{ için}$$

$$b = \begin{pmatrix} i_{r-1} \\ j_{r-1} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_r \\ j_r \end{pmatrix}$$

ele alalım. $i_{r-1}, i_r, j_{r-1}, j_r$ için 3 durum vardır. Bunlar

- 1) **Durum:** Dördünün de birbirinden farklı olması
- 2) **Durum:** Sadece ikisinin eşit olması ki bunlar

- i. $i_{r-1} = i_r$
- ii. $i_{r-1} = j_r$
- iii. $j_{r-1} = i_r$
- iv. $j_{r-1} = j_r$

3) **Durum:** İki çiftin birbirine eşit olması

- i. $i_{r-1} = i_r$ ve $j_{r-1} = j_r$
- ii. $i_{r-1} = j_r$ ve $j_{r-1} = i_r$

dır.

I.Durum: Dördünün de birbirinden farklı olsun. $Def(b) = \{i_{r-1}, i_r\}$ olup bu da $def(a) = 1$ olması ile çelişir.

II.Durum: Sadece $i_{r-1}, i_r, j_{r-1}, j_r$ den ikisi eşit olsun

- i. $b = \begin{pmatrix} i_{r-1} \\ j_{r-1} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_{r-1} \\ j_r \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} i_{r-1} \\ j_{r-1} \end{pmatrix}$ olup bu durum indirgenemezlik ile çelişir.
- ii. $b = \begin{pmatrix} i_{r-1} \\ j_{r-1} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_r \\ i_{r-1} \end{pmatrix}$ ise $Def(b) = \{i_r\}$ olup istenilen durum bulunur.
- iii. $b = \begin{pmatrix} i_{r-1} \\ j_{r-1} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} j_{r-1} \\ j_r \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} i_{r-1} \\ j_r \end{pmatrix}$ ise $Def(b) = \{i_{r-1}, i_r\}$ olup bu $def(a) = 1$ olması ile çelişir.
- iv. $b = \begin{pmatrix} i_{r-1} \\ j_{r-1} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_r \\ j_{r-1} \end{pmatrix}$ ise $Def(b) = \{i_{r-1}, i_r\}$ olup $def(a) = 1$ olması ile çelişir.

III.Durum: İki çift birbirine eşit olsun.

- i. $b = \begin{pmatrix} i_{r-1} \\ j_{r-1} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_{r-1} \\ j_{r-1} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} i_{r-1} \\ j_{r-1} \end{pmatrix}$ olup bu çarpım indirgenemezlik koşulu ile çelişir.
- ii. $b = \begin{pmatrix} i_{r-1} \\ j_{r-1} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} j_{r-1} \\ i_{r-1} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} j_{r-1} \\ i_{r-1} \end{pmatrix}$ olup bu da indirgenemezlik koşulu ile çelişir.

O halde $b = \begin{pmatrix} i_{r-1} \\ j_{r-1} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_r \\ i_{r-1} \end{pmatrix}$ istenilen durum olarak bulunur. Yani her

$r = 2, \dots, m$ için $i_{r-1} = j_r, j_{r-1} \neq i_r$ dir. ■

$a \in ST_n$ ve $def(a) = 1$ olsun. O zaman, a defect i 1 olan idempotentlerin çarpımı olarak

$$a = a_1 a_2 \dots a_m$$

şeklinde yazılabilir. Bu çarpım indirgenemez olmayabilir. Bir başka deyişle,

$$a_i a_{i+1} = a_i \text{ veya } a_i a_{i+1} = a_{i+1}$$

şeklinde bir durum olabilir. Bu durumda $a_i a_{i+1} = a_i$ (veya a_{i+1}) ise yukarıdaki çarpımda $a_i a_{i+1}$ yerine a_i (veya a_{i+1}) yazılabilir. Çarpım hala indirgenemez değil ise bu işleme $a = a_1 a_2 \dots a_m$ şeklinde indirgenemez çarpım olana kadar devam edilir. Böylece $a \in ST_n$ ve $def(a) = 1$ ise

$$a = \begin{pmatrix} i_1 \\ i_2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_3 \\ i_1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_4 \\ i_3 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_4 \\ i_5 \end{pmatrix} \dots \begin{pmatrix} i_{m-1} \\ i_{m-2} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_m \\ i_{m-1} \end{pmatrix}$$

ve $i_r \neq i_{r+1}$ ($r = 1, 2, \dots, m-1$), $i_r \neq i_{r+2}$ ($r = 1, 2, \dots, m-2$) ve $i_1 \neq i_4$ şeklinde yazılabilir.

Yani yukarıdaki çarpım için yazılan şartlar sadece yan yana gelenlerin farklı indirgenemezliğini garanti eden şartlardır.

Önerme 4.2.5: $m \geq 3$ ve tüm $i_1, i_2, \dots, i_m \in X_n$ ler farklı elemanlar olsun.

$$\left[\begin{pmatrix} i_1 \\ i_2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_3 \\ i_1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_4 \\ i_3 \end{pmatrix} \cdots \begin{pmatrix} i_m \\ i_{m-1} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_2 \\ i_m \end{pmatrix} \right]^{m-1} = \begin{pmatrix} i_2 \\ i_1 \end{pmatrix}$$

olur.

İspat: $b = \begin{pmatrix} i_1 \\ i_2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_3 \\ i_1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_4 \\ i_3 \end{pmatrix} \cdots \begin{pmatrix} i_m \\ i_{m-1} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} i_2 \\ i_m \end{pmatrix}$ olsun. O zaman,

$$b = \begin{pmatrix} i_1 & i_2 & i_3 & i_4 & \cdots & i_{m-1} & i_m \\ i_m & i_m & i_1 & i_3 & \cdots & i_{m-1} & i_m \end{pmatrix}$$

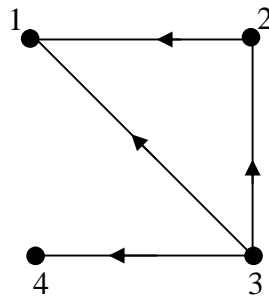
olup

$$b^{m-1} = \begin{pmatrix} i_1 & i_2 & i_3 & i_4 & \cdots & i_{m-1} & i_m \\ i_1 & i_1 & i_3 & i_4 & \cdots & i_{m-1} & i_m \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} i_2 \\ i_1 \end{pmatrix}$$

dır. ■

I defect i olan idempotentlerden oluşan bir küme olsun. Köşe kümesi X_n olan ve kenar (ok) listesi $\forall \begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix} \in I$ için (j, i) oklarından oluşan grafiği $\Gamma(I)$ ile gösterelim. Tüm okların kümesini $A(\Gamma(I))$ ile gösterelim.

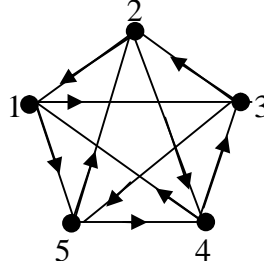
Örneğin; $I = \left\{ \begin{pmatrix} 1 \\ 2 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 \\ 3 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 2 \\ 3 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 4 \\ 3 \end{pmatrix} \right\} \subseteq T_4$ için $\Gamma(I)$ grafiği aşağıdaki gibidir.

Şekil 4.1. Bir $I \subseteq T_4$, alt kümesinin $\Gamma(I)$ grafiği

Örneğin $I = \left\{ \begin{pmatrix} 1 \\ 2 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 2 \\ 3 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 3 \\ 4 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 4 \\ 5 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 5 \\ 1 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 3 \\ 1 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 5 \\ 3 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 2 \\ 5 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 4 \\ 2 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 1 \\ 4 \end{pmatrix} \right\} \subseteq T_5$ için

$\Gamma(I)$ aşağıdaki gibi (tam ve sıkı bağlantılı) bir diagramdır.

Şekil 4.2. Bir $I \subseteq T_5$, alt kümesinin $\Gamma(I)$ grafiği

Tanım 4.2.6: I defecti 1 olan idempotentlerin bir kümesi ve $\Gamma(I)$ da I nın diyagramı olsun. Eğer $\forall i \neq j \in X_n$ için $(i, x_i), (x_i, x_{i_2}), \dots, (x_{i_n}, j) \in A(\Gamma(I))$ olacak şekilde $x_i, x_{i_2}, \dots, x_{i_n} \in X_n$ var ise $\Gamma(I)$ ya *sıkı bağlantılı diyagram* denir. Ayrıca, her $i \neq j \in X_n$ için $(i, j) \in \Gamma(I)$ veya $(j, i) \in \Gamma(I)$ ise $\Gamma(I)$ diagramına *tam diyagram* denir.

Teorem 4.2.7: $I \subseteq E(ST_n)$ defect i 1 olan idempotentlerin kümesi olsun. I kümesinin, ST_n in bir doğuray kümesi olması için gerek ve yeter koşul $\Gamma(I)$ nın tam ve sıkı bağlantılı olmasıdır.

İspat: $(\Rightarrow)$ $ST_n = \langle I \rangle$ ve $i, j \in X_n$ için $i \neq j$ olsun. $\begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix} \in I$ ise sonuç aşikardır.

$\begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix} \notin I$ ise

$$\begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_3 \\ x_1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_4 \\ x_3 \end{pmatrix} \cdots \begin{pmatrix} x_m \\ x_{m-1} \end{pmatrix} \quad (*)$$

olacak Şekilde $\begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} x_3 \\ x_1 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} x_4 \\ x_3 \end{pmatrix}, \dots, \begin{pmatrix} x_m \\ x_{m-1} \end{pmatrix} \in I$ vardır.

$$Def \left(\begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix} \right) = Def \left(\begin{pmatrix} x_m \\ x_{m-1} \end{pmatrix} \right)$$

olduğundan $x_m = i$ ve $Ker \begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix} = Ker \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix}$ olduğundan $[i j] = [x_1 x_2]$ olur.

$[i j] = [x_1 x_2]$ olduğundan $\begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} j \\ i \end{pmatrix}$ olup $\begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix} \notin I$ olduğundan $\begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} j \\ i \end{pmatrix}$ olur.

Böylece, $\begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix}$ veya $\begin{pmatrix} j \\ i \end{pmatrix} \in \Gamma(I)$ nın bir elemanıdır. Dolayısıyla, $\Gamma(I)$ tamdır.

$\begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} j \\ i \end{pmatrix} \in \Gamma(I)$ ise i den j ye ve j den i ye $\Gamma(I)$ bir patika vardır. $\Gamma(I)$ tam

olduğundan $\begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix} \notin I$ olsun. Bu durumda (*) denkleminde $\begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} j \\ i \end{pmatrix} \in \Gamma(I)$ olup

i den j ye bir patika ve

$$(j, x_3), (x_3, x_4), \dots, (x_{m-1}, i) \in \Gamma(I)$$

olduğundan j den i ye bir patika vardır. $\Gamma(I)$ sıkı bağlantılıdır.

($\Leftarrow$) $\Gamma(I)$ tam ve sıkı bağlantılı olsun. $i, j \in X_n$ ve $i \neq j$ olsun. $\Gamma(I)$ tam

olduğundan $\begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix} \in I$ veya $\begin{pmatrix} j \\ i \end{pmatrix} \in I$ dir. Her ikisi de I da ise sorun yok. Birini I da

diğerinin I da olmadığını kabul edelim. $\begin{pmatrix} j \\ i \end{pmatrix} \in I$ ve $\begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix} \notin I$ olsun. O zaman $\Gamma(I)$

sıkı bağlantılı olduğundan

$$(j, x_1), (x_1, x_2), \dots, (x_{m-1}, i) \in \Gamma(I)$$

mevcuttur. Bir başka deyişle, $\begin{pmatrix} x_1 \\ j \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} x_2 \\ x_1 \end{pmatrix}, \dots, \begin{pmatrix} i \\ x_{m-1} \end{pmatrix} \in I$ olur. $\begin{pmatrix} j \\ i \end{pmatrix} \in I$ olduğundan

$$b = \begin{pmatrix} j \\ i \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ j \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_2 \\ x_1 \end{pmatrix} \dots \begin{pmatrix} i \\ x_{m-1} \end{pmatrix} \in \langle I \rangle$$

olur. Bir önceki önermeden,

$$b^m = \begin{pmatrix} i \\ j \end{pmatrix} \in \langle I \rangle$$

olur. Böylece, $E(K^*(n, n-1)) \subseteq \langle I \rangle$ olup defect i 1 olan tüm idempotentlerin ST_n doğurayı olduğundan $\langle I \rangle = ST_n$ olur. ■

Tanım 4.2.8: S bir yarıgrup olsun. Bu yarı grubun idempotent rankı

$$idrank(S) = \min\{|A| : A \subseteq E(S) \text{ ve } \langle A \rangle = S\}$$

olarak tanımlanır. Tanımlara dikkat edilecek olursa

$$idrank(S) \geq rank(S)$$

dir.

Sonuç 4.2.9: $idrank(ST_n) = \frac{n(n-1)}{2} = rank(ST_n)$ dir. ■

İspat: Bir A kümesinin ST_n yarıgrubunu doğurduğunu göstermek için A kümesinin $K_{n,n-1}^*$ kümesini doğurduğunu göstermek yeterli olacaktır. Bu yüzden A kümesi D_{n-1} sınıfındaki her L ve R sınıfından bir eleman içermek zorunda olup daha önce gösterildiği üzere

$$|A| \geq \frac{n(n-1)}{2}$$

dir. Herhangi bir doğuray kümesi en az $\frac{n(n-1)}{2}$ elemana sahip olmalıdır. Böylece

$$\text{rank}(ST_n) \geq \frac{n(n-1)}{2}$$

$$\text{idrank}(ST_n) \geq \text{rank}(ST_n) \geq \frac{n(n-1)}{2}$$

dir.

İdempotentlerden oluşan bir I kümesine karşılık gelen $\Gamma(I)$ grafiğini düşünelim. Bu grafiğin sıkı bağlantılı olmasını garantilemek için tüm köşeleri içeren bir grafik almalyız. Herhangi bir tam diyagram en az $\frac{n(n-1)}{2}$ ok içereceğinden

$$|I| = \frac{n(n-1)}{2}$$

olacak şekilde idempotentlerden oluşan bir I kümesi bulunabiliyorsa

$$\text{idrank}(ST_n) = \text{rank}(ST_n) = \frac{n(n-1)}{2}$$

olur.

$\Gamma(I)$ grafiğini tam sıkı bağlantılı olacak şekilde idempotentlerden oluşan bir

I kümesini $m = \left\lfloor \frac{n}{2} \right\rfloor + 1$ olmak üzere

$$I = \left\{ \begin{array}{l} \left(\begin{array}{c} 1 \\ 2 \end{array} \right), \left(\begin{array}{c} 2 \\ 3 \end{array} \right), \dots, \left(\begin{array}{c} n-1 \\ n \end{array} \right), \left(\begin{array}{c} n \\ 1 \end{array} \right), \\ \left(\begin{array}{c} 1 \\ 3 \end{array} \right), \left(\begin{array}{c} 1 \\ 4 \end{array} \right), \dots, \left(\begin{array}{c} 1 \\ n-1 \end{array} \right), \\ \left(\begin{array}{c} 2 \\ 4 \end{array} \right), \left(\begin{array}{c} 2 \\ 5 \end{array} \right), \dots, \left(\begin{array}{c} 2 \\ n \end{array} \right), \\ \left(\begin{array}{c} 3 \\ 4 \end{array} \right), \left(\begin{array}{c} 3 \\ 5 \end{array} \right), \dots, \left(\begin{array}{c} 3 \\ n \end{array} \right), \dots, \\ \left(\begin{array}{c} m-1 \\ m+1 \end{array} \right), \dots, \left(\begin{array}{c} m-1 \\ n \end{array} \right), \left(\begin{array}{c} m \\ n \end{array} \right) \end{array} \right\}$$

olsun. $\Gamma(I)$ tam ve sıkı bağlantılı olduğundan $ST_n = \langle I \rangle$ olur.

$$\begin{aligned} |I| &= n + (n-3) + [(n-3) + (n-4) + \dots + 2 + 1] \\ &= 2n - 3 + \frac{(n-3)(n-2)}{2} \\ &= \frac{4n - 6 + n^2 - 5n + 6}{2} \\ &= \frac{n^2 - n}{2} = \frac{n(n-1)}{2} \end{aligned}$$

dir. O halde $|I| = \frac{n(n-1)}{2}$ olacak şekilde idempotentlerden oluşan bir I kümesi yukarıdaki gibi mevcut olup

$$idrank(ST_n) = rank(ST_n) = \frac{n(n-1)}{2}$$

olur. ■

KAYNAKLAR

- ARAUJO, I.M. , BRANCO, M.J.J., FERNANDES, V.H., GOMES, G.M.S., RUSKUC, N. (2001). On Generators and Relations of Unions of Semigroups, *Semigroup Forum*, 63, 49-62.
- AYIK, H., RUSKUC, N., (1999). Generators and Relations of Rees Matrix Semigroups, *Proc. Edinburgh Math. Soc.*, 42, 482-495.
- AYIK, G., AYIK, H. and HOWIE, J.M., 2005. On Factorisations and Generators in Transformation Semigroups. *Semigroup Forum*,70: 225-237.
- AYIK, G., AYIK, H., HOWIE, J.M. and ÜNLÜ, Y., 2005a. The Structure of Elements in Finite Full Transformation Semigroups. *Bull. Aust. Math. Soc.*, 71: 69-74.
- FERNANDES, V. H., (2002). Presentations for some monoids of partial transformations on a finite chain:A survey, *Semigroups, Algorithms, Automata and Languages- Coimbra 2001*, World Sci. Publ, 368-378.
- GARBA, G.U., (1990). Idempotents in partial transformation semigroups, *Proc. of Royal Soc. of Edinburgh*, 110A, 359-366.
- GANYUSHKIN, O., MAZORCHUK, V., (2008) Introduction to classical finite transformation semigroup, Springer, 314s.
- GOMES ,G. M. S., AND HOWIE, J. M., (1987). On the rank of certain finite semigroups of transformations, *Math. Proc. Cambridge Phil. Soc.* 101 395-403.
- GOMES ,G. M. S., AND HOWIE, J. M., (1992). On the ranks of certain semigroups of order-preserving transformations, *Semigroup Forum* 45, 272-282.
- HIGGINS, P.M. , (1992). *Techniques of semigroup theory*. Oxford Science Publications. The Clarendon Press, Oxford University Press.
- HIGGINS, P.M. , (1993). Combinatorial results for semigroups of order-preserving mappings, *Math. Proc.Camb.Phill. Soc.* 113, 281-296.
- HIGGINS, P.M., HOWIE, J.M., RUSKUC, N., (1998). Generators and factorisations of transformation semigroups, *Proc. Royal Soc. Edinburgh A* **128**, 1355-1368.

- HOWIE, J.M., (1966). The subsemigroup generated by the idempotents of a full transformation Semigroup, *J. London Math. Soc.* **41**, 707-716.
- HOWIE, J.M., (1995). *Fundamentals of semigroup theory*. London Mathematical Society Monographs. New Series, 12. Oxford Science Publications. The Clarendon Press, Oxford University Press, New York, 351s.
- HOWIE, J.M., MCFADDEN, R.B., (1990). Idempotent rank in finite full transformation semigroups, *Proc. Royal Soc. Edinburgh A* **114**, 161-167.
- HOWIE, J.M., (1971). Products of idempotents in certain semigroups of transformation, *Proc. Edinburgh Math. Soc.* (2) **17**, 223-236.
- HOWIE, J.M., (1978). Idempotent generators in finite full transformation semigroup, *Proc. Royal Soc. Edinburgh* **81A**, 317-323.
- HOWIE, J.M., (1996). “Fundamentals of semigroup theory”, London Mathematical Society Monographs, Oxford University Press, New York, 368s.
- KEARNES, K.A., SZENDREI, A., WOOD, J., (2001). Generating singular transformation, *Semigroup Forum*, **63**, 441-448.
- LARADJI, A., UMAR, A., (2004), On certain finite semigroups of order-decreasing transformations, *Semigroup Forum*, **69**(2), 184-200.
- LARADJI, A., UMAR, A., (2006), Combinatorial results for semigroups of order-preserving full transformations, *Semigroup Forum*, **72**, 51-62.
- LIPSCOMB, S., (1996). “Symmetric Inverse Semigroups”, *Math. Surveys and Monographs*, Vol. 46, American Math Soc., Providence.
- NESİN, A., (2009). “Sayma”, *Nesin Matematik Köyü* ,192s.
- ROTMAN, J. J. 1994. *An Introduction to the Theory of Groups*. Springer-Verlag, New York, Berlin, Heidelberg, 536s.
- RUSKUC, N., (1998). On Large Subsemigroups and Finiteness Conditions of Semigroups, *Proc. London Math. Soc.*, **76**, 383-405.
- SATOH, S., YAMA, K. and TOKIZAWA, M., (1994). Semigroups of order 8 ,. *Semigroup Forum*, **49**, 7–29.
- TAINITER, M., 1968. A characterization of idempotent in semigroups. *J. Combinatorial Theory*, (5):370—373.

ÖZGEÇMİŞ

1987 yılında Adana'da doğdu. İlkokul öğrenimi Adana'da ortaokul ve lise öğrenimini Çorlu'da yaptı. 2005 yılında Yüzüncü Yıl Üniversitesi Matematik Bölümü'nde lisans eğitimine başladı ve 2009 yılında mezun oldu. Aynı yıl içerisinde Çukurova Üniversitesi Matematik Bölümü'nde cebir alanında yüksek lisans eğitimine başladı ve Milli Eğitim Bakanlığı YLSY bursu ile ABD'de lisansüstü eğitime hak kazandı. 2011 yılında Michigan State Üniversitesi'nde uygulamalı matematik alanında yüksek lisans eğitimine başladı ve halen devam etmektedir.